

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Νίκος Ζάικος⁹

Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοϊκή προοπτική

Προδιάθεση

Η εργασία αυτή επιχειρεί να παρουσιάσει ορισμένες από τις βασικές θεσμικές παραμέτρους του προσφυγικού ζητήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο από το 1914 έως το 1930 από την προοπτική του διεθνούς δικαίου.

Τα θέματα, που εξετάζονται στη συνέχεια, είναι: (i.) το νομικό καθεστώς των πληθυσμιακών ροών, που έφτασαν στην Ελλάδα από την Τουρκία, (ii.) το ζήτημα αν οι διώξεις των ελληνικών πληθυσμών στην Τουρκία μπορούν να θεωρηθούν αναδρομικά ως γενοκτονία και (iii.) οι ρυθμίσεις της Σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας καθώς και τα μέτρα προσφυγικής αποκατάστασης.

I. Προέλευση και φύση των προσφυγικών ροών

1. Γενικά περί προσφύγων

Κατά την περίοδο που ανέκυψε το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα, δεν είχαν υιοθετηθεί ακόμη γενικές διεθνείς συμβάσεις, που να προστατεύουν τους πρόσφυγες ως νομικά καθορισμένη κατηγορία προσώπων στο διεθνές δίκαιο. Ελλείψει ενός «γενικού διεθνούς δικαίου των προσφύγων», τα προβλήματα που ανέκυψαν από τις μαζικές πληθυσμιακές μετακινήσεις σε διεθνές επίπεδο αντιμετωπίστηκαν με *ad hoc* ρυθμίσεις για τις αντίστοιχες περιπτώσεις.¹⁰ Στο πλαίσιο της περιπτώσιολογικής εκείνης προσέγγισης, καταρτίστηκαν ειδικές διεθνείς πράξεις για τους Ρώσους και τους Αρμένιους πρόσφυγες.¹¹

Εξαιτίας της έλλειψης γραπτών ρυθμίσεων με γενική εμβέλεια και αποδοχή αλλά και της ανυπαρξίας σχετικών εθιμικών κανόνων, εξηγείται και η απουσία ενός απόλυτα δεκτού ορισμού της έννοιας του «πρόσφυγα» στο διεθνές δίκαιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Σε γενικές γραμμές, ως φέρων την προσφυγική ιδιότητα θεωρήθηκε κάθε πρόσωπο που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το κράτος, την ιθαγένεια του οποίου έφερε, εξαιτίας κάποιου καταλυτικού γεγονότος –κατά κανόνα πολιτικού– και αναζητούσε πρόσκαιρο ή μόνιμο καταφύγιο σε έναν νέο τόπο.¹² Από την κατηγορία των προσφύγων αποκλείστηκαν τα πρόσωπα

9. Ο Νίκος Ζάικος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

10. Για την προστασία των προσφύγων κατά τα χρόνια της Κοινωνίας των Εθνών, βλ. Σ.Ε. Περγάκης, *Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Περιφερειακά θεσμικά συστήματα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα (Τετράδια Διεθνούς Δικαίου 11 – Διεύθ. Κ. Ιωάννου), 1984, σσ. 34-35.

11. Ανάμεσα στις κυριότερες διεθνείς πράξεις για τους πρόσφυγες πριν από το 1930, συγκαταλέγονται: Arrangement with regard to the Issue of Certificates of Identity to Russian Refugees (5.7.1922), *League of Nations Treaty Series* (13) σ. 237, Protocol of Lausanne (24.7.1923), *League of Nations Treaty Series* (36) σ. 151, Plan for the Issue of a Certificate of Identity to Armenian Refugees (31.5.1924), *League of Nations Doc C.L. 72 (a.)* (1924), Arrangement relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees (12.5.1926), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 47, Final Act of the Passport Conference, Geneva (18.5.1926), *League of Nations Official Journal* (1926) σ. 1088, Recommendation relating to Identity and Travelling Documents for Persons Without Nationality or of Doubtful Nationality (2.9.1927), *League of Nations Doc. C. 558 (b).-M 200 (b).* (1927) VIII: 57, 33, 62, Arrangement concerning the Extension to Other Categories of Refugees of Certain Measures taken in Favour of Russian and Armenian Refugees (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 63, Arrangement concerning the Functions of the Representatives of the League of Nations' High Commissioner (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (93) σ. 377, Arrangement relating to the Status of Russian and Armenian Refugees (30.6.1928), *League of Nations Treaty Series* (89) σ. 53, καθώς και τις υπόλοιπες διεθνείς συμβάσεις στον συνολικό πίνακα, που παραθέτει ο Α. Grahl-Madsen, "The emergent international law relating to refugees: Past – present – future", *The refugee problem on universal, regional and national level*, Thessaloniki: Institute of International Public Law and International Relations (Thesaurus Acroasium XIII), 1987, σ. 256επ.

12. Πρβλ. Ο. Kimminich, "The German refugee problem", στο *The refugee problem on universal, regional and national level*, σ. 683.

Πορτραίτο της Πηνελόπης Οκαλόγλου, οικισμός Σούγκουλου, Αγκυρα, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

που δραπέτευσαν από τη χώρα τους για να μη λογοδοτήσουν στη δικαιοσύνη επειδή είχαν διαπράξει ένα κοινό ποινικό αδίκημα καθώς και οι μετανάστες, δηλαδή τα πρόσωπα που εγκατέλειψαν εθελούσια την εστία τους, για να αναζητήσουν καλύτερη οικονομική τύχη.¹³ Το Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου, ένας ερευνητικός μη κυβερνητικός οργανισμός αφιερωμένος στην κωδικοποίηση του διεθνούς δικαίου,¹⁴ υιοθέτησε το 1936 ένα ψήφισμα σχετικά με το *Νομικό καθεστώς των απάτριδων και των προσφύγων*, σύμφωνα με το οποίο ο όρος «πρόσφυγας» θα έπρεπε να απονέμεται σε όλα τα πρόσωπα, τα οποία, συνεπεία πολιτικών γεγονότων στο έδαφος του κράτους της ιθαγένειάς τους, εγκατέλειψαν το έδαφος αυτό εκούσια ή ακούσια, δεν έχουν αποκτήσει νέα ιθαγένεια και δεν απολαμβάνουν διπλωματικής προστασίας από κανένα άλλο κράτος.¹⁵

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι στο κλασικό διεθνές δίκαιο η ιδιότητα του πρόσφυγα θεωρήθηκε συνδεδεμένη με συγκεκριμένα προσδιοριστικά στοιχεία, που μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: (i.) πρόκειται για πρόσωπο που βρίσκεται έξω από το κράτος, την ιθαγένεια του οποίου φέρει, (ii.) αποτελεί θύμα δίωξης και (iii.) είναι απροστάτευτο. Η σχέση του πρόσφυγα με το κράτος της καταγωγής του, αντί να βασίζεται στην εμπιστοσύνη και στην πίστη, διέπεται από φόβο και αποξένωση.¹⁶

Η ιστορική συγκυρία για να συμφωνηθεί ένας νομικός ορισμός της έννοιας του «πρόσφυγα», διαμορφώθηκε τελικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁷ Ωστόσο, οι γενικοί μεταπολεμικοί κανόνες για τους πρόσφυγες δεν είχαν αναδρομική εφαρμογή και, κατά συνέπεια, δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

2. Η περίπτωση της Ελλάδας

Από το 1914 και μετέπειτα, οι διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα να παρατηρηθούν αλληπάλληλες και διαδοχικές μαζικές ροές άμαχου πληθυσμού ελληνοχριστιανικής καταγωγής από την Τουρκία με κατάληξη την Ελλάδα. Οι αφιχθέντες πληθυσμοί αντιμετωπίστηκαν τόσο στο πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου στην Ελλάδα, όσο και στη συλλογική συνείδηση –και ορθά από την άποψη

13. Για το προβληματικό διεθνές νομικό καθεστώς των οικονομικών μεταναστών, N. Zaikos, "Reflections on contemporary international law-making related to labour migration", A. K. Isaacs (Ed.), *Immigration and emigration in historical perspective*, Edizioni Plus: Pisa University Press (CLIOHRES.net – Network of Excellence supported by the European Commission), 2007, σσ. 7-26.

14. Ενδεικτικά, N. Ζάικος, *Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών – Συμβολή στη μελέτη της κωδικοποίησης και της προοδευτικής ανάπτυξης του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων/εκδόσεις Σάκκουλα (Σύγχρονες Μελέτες Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων 3, Διεύθυνση Σειράς: Καθηγήτρια Κ. Κούφα), 2002, σ. 59.

15. "Tout individu qui, en raison d'événements politiques survenus sur le territoire de l'Etat dont il était ressortissant, a quitté volontairement ou non ce territoire ou en demeure éloigné, qui n'a acquis aucune nationalité nouvelle et ne jouit de la protection diplomatique d'aucun autre Etat" (άρθρο 2, παρ. 2), *Résolution sur le Statut juridique des apatrides et des réfugiés* (24.4.1936, Session de Bruxelles), Institut de Droit International, *Résolutions de l'Institut de Droit International, 1873-1956*, Publié par Hans Wehberg, Bâle: Editions Juridiques et Sociales S.A., 1957, σ. 62επ.

16. Grahl-Madsen, σ. 192.

17. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης της Γενεύης για το καθεστώς των προσφύγων του 1951, με τον όρο «πρόσφυγας» νοείται κάθε πρόσωπο, που εξαιτίας δικαιολογημένου φόβου δίωξης λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων, βρίσκεται εκτός της χώρας, της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν μπορεί, ή λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να απολαμβάνει της προστασίας της χώρας αυτής – ή αν δεν έχει κάποια υπηκοότητα και βρίσκεται εξαιτίας τέτοιων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους διαμονής του – δεν μπορεί ή λόγω του φόβου αυτού δεν επιθυμεί να επιστρέψει στη χώρα αυτή. Επίσης, σύμφωνα με τη Σύμβαση, ως «πρόσφυγες» θεωρήθηκαν και πρόσωπα, τα οποία ενέπιπταν σε μία σειρά ειδικών διεθνών πράξεων, που είχαν υιοθετηθεί από το 1926 και μετέπειτα. Κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Α.Ν. 3989/1959, ΦΕΚ Α' 201. Για διάφορες επίκαιρες παραμέτρους της προσφυγικής ιδιότητας, βλ. Π. Νάσκου-Περράκη, *Περί ασύλου και προσφύγων, Ανάλεκτα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.

του διεθνούς δικαίου— ως «πρόσφυγες».¹⁸ Πρόκειται σχηματικά για τις εξής κύριες περιπτώσεις:¹⁹

(i.) Τα προσφυγικά κύματα ξεκίνησαν πριν από το ξέσπασμα του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, στην Τουρκία είχε επικρατήσει το δόγμα του ολοκληρωτικού εκτουρκισμού του πληθυσμού του κράτους και οι χριστιανικές μειονότητες θεωρήθηκαν απειλή για την επιβίωση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας. Η παραπάνω άποψη, σε συνδυασμό με την εδαφική συρρίκνωση της Τουρκίας μετά το 1911, προκάλεσε τον ομαδικό εκπατρισμό, ακόμη και την ομαδική εξόντωση των χριστιανικών μειονοτήτων του τουρκικού κράτους.²⁰ Ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες της Τουρκίας—που περιελάμβαναν εκτός από τους Τούρκους, Άραβες, Αρμένιους και Εβραίους— οι Έλληνες το 1914 καταλάμβαναν την πλέον περσιόπτη θέση, με έναν πληθυσμό που αντιστοιχούσε στο 10% του πληθυσμού της Τουρκίας, ενώ το 1912 ήλεγχαν το 43% του εσωτερικού εμπορίου, το 49% της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας και το 44% του επαγγελματικού τομέα.²¹ Οι διωγμοί που ξέσπασαν το 1914 στην Ανατολική Θράκη σε βάρος των ελληνικής καταγωγής πολιτών της Τουρκίας, «με τις παράνομες προφυλακίσεις, με τις απελάσεις δίχως βάσιμες κατηγορίες, με τον εμπορικό αποκλεισμό και το οικονομικό μποϊκοτάζ αλλά ακόμα και με τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τους φόνους»,²² ανάγκασαν 60.926 άτομα να εγκαταλείψουν την Τουρκία. Οι διώξεις επεκτάθηκαν σύντομα στα παράλια της Μικράς Ασίας, προκαλώντας νέο κύμα χιλιάδων προσφύγων.²³ Από το 1918 και μετέπειτα, ακολούθησαν χιλιάδες Έλληνες από τον Πόντο. Οι σοβαρές μαζικές διώξεις σε βάρος του εναπομείναντος ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας συνεχίσθηκαν κατά τη διάρκεια και μέχρι το τέλος του Μικρασιατικού Πολέμου και αναδρομικά τίθεται το ερώτημα αν πρόκειται για μια περίπτωση γενοκτονίας.²⁴

(ii.) Άμαχος πληθυσμός που διέφυγε στην Ελλάδα μετά την είσοδο του ιππικού της Τουρκίας στη Σμύρνη (9 Σεπτεμβρίου 1922) και μέχρι την έναρξη της Συνδιάσκεψης της Λωζάνης (20 Νοεμβρίου 1922). Ο ακριβής αριθμός τους διαφέρει ανάλογα με τις πηγές κάθε συγγραφέα, όμως υπολογίζεται ότι μόνο κατά τη διάρκεια των παραπάνω δύο μηνών, διέφυγαν στην Ελλάδα περισσότεροι από 1.000.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Ιωνία, τα παράλια της Προποντίδας και τη Θράκη. Ο πληθυσμός της Ελλάδας, που ήταν τότε ένα φτωχό κράτος με 4.500.000 κατοίκους, αυξήθηκε περίπου κατά 25%.²⁵

(iii.) Ένας πληθυσμός 189.916 ατόμων, που απορροφήθηκε από την Ελλάδα κατ' εφαρμογή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή Πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας.²⁶

18. Αναφορικά με τη χρήση του όρου «πρόσφυγας» στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας, ο Ι. Μιχαηλίδης, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Οψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Νεότερης & Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 1994, έχει επισημάνει χαρακτηριστικά (σ. 128) ότι «για μεγάλο χρονικό διάστημα ο όρος 'πρόσφυγας' σήμαινε τον ανήμπορο άνθρωπο που είχε ανάγκη τη βοήθεια των υπολοίπων και επιζητούσε ιδιαίτερη μεταχείριση από το κράτος».

19. Μεταξύ άλλων, Χ. Χατζηιώσηφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940, Β' τόμος*, μέρος 1°, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σ. 19, Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, σσ. 250-251.

20. Γ.Γ. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επόμενη των Βαλκανικών πολέμων: Η πρώτη απόπειρα της ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα* (Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988, 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (τ. 230), 1990, σ. 176. Βλ. επίσης Κ.Δ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», εκδόσεις Ίκαρος, 2009, σ. 11επ.

21. Ch. Issawi, *The economic history of Turkey: 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 1980, σ. 14, όπως αναφέρεται από τον M.I. Midlarsky, *The Killing Invar, Genocide in the twentieth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σ. 337.

22. Μουρέλος, σ. 178.

23. Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, τέταρτη έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 2000, σσ. 65-66.

24. Βλ. παρακάτω, (II.).

25. Ανάμεσα σε άλλους, Α. Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923», στο Κ. Τσιτσελίης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική (Σειρά Μελετών – Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων 9), 2006, σσ. 146-147.

26. Α.Μ. Συρίγος, «Μικρασιατική καταστροφή: 'γενοκτονία' ή 'μοιραία συνέπεια' ενός πολέμου;», στο Σ. Περράκης (επιμ.), *Η διεθνής κοινότητα σε κίνηση, Συμβολές στη μνήμη του Γεωργίου Τενεκίδη*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα,

Ο αριθμός των ατόμων που έχασαν τη ζωή τους κατά τις παραπάνω δραματικές μετακινήσεις παραμένει άγνωστος. Το 1928, οι πρόσφυγες στην Ελλάδα ανέρχονταν σε 1.221.849 πρόσωπα, χωρίς να έχουν ληφθεί υπόψη όσοι έχασαν τη ζωή τους τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους ή μετανάστευσαν.²⁷ Όπως έχει επισημανθεί, «σε αντίθεση με τους κατοίκους των ‘νέων χωρών’ [...] που εντάχθηκαν στην Ελλάδα μέσω της ενσωμάτωσης των περιοχών τους στο ελληνικό κράτος, οι πρόσφυγες δεν ήταν παρά ‘νέοι άνθρωποι’, το κινητό υπόλοιπο του ισολογισμού του ελληνικού αλυτρωτισμού».²⁸ Τόσο η μετακίνηση του 1922 όσο και τα άλλα προσφυγικά ρεύματα αποτέλεσαν για την εποχή τους «έναν μεγάλο νεωτερισμό, ένα φαινόμενο κοσμοϊστορικό, ένα γεγονός δίχως προηγούμενο στην ιστορία των μεταναστεύσεων των λαών».²⁹

II. Η πολιτική της Τουρκίας έναντι της ελληνορθόδοξης μειονότητας υπό το πρίσμα της Σύμβασης για την πρόληψη και τιμωρία της γενοκτονίας

1. Γενικά

Σύμφωνα με μια πληθώρα πηγών, από το 1914 και μετέπειτα η Τουρκία εφάρμοσε μια πολιτική συστηματικής και βίαιης αποπομπής του χριστιανικού στοιχείου από το έδαφός της.³⁰ Μετέπειτα, κατά την περίοδο 1919-1922, η απόπειρα της Ελλάδας να ανακτήσει τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη στο πλαίσιο ενός μεγαλοϊδεατικού προγράμματος με σκοπό τη διασφάλιση της επιβίωσης και την απελευθέρωση της ελληνορθόδοξης μειονότητας από την κυριαρχία της Τουρκίας, οδήγησε σε μία μείζονα στρατιωτική ήττα. Εν όσω μαίνονταν οι εχθροπραξίες μεταξύ των στρατευμάτων των δύο κρατών, τα διωκτικά μέτρα σε βάρος του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας συνεχίσθηκαν.

Όπως συμβαίνει σε παρόμοιες οριακές καταστάσεις, η ελληνοτουρκική πολεμική αναμέτρηση, η κατάληξή της και οι επακόλουθες διπλωματικές και εδαφικές διευθετήσεις τράβηξαν το ενδιαφέρον από την

2006, σ. 377, σημ. 24. Ανταλλάχθηκαν αντίστοιχα 355.635 Τούρκοι, ό.π., σ. 383. Για την ανταλλαγή πληθυσμών, βλ. παρακάτω, (III).

27. Φ. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, β' έκδοση, 2007, σ. 74επ.

28. Γ. Τζεδόπουλος, «Εισαγωγικό σημείωμα», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 15.

29. Α. Πάλλης, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. Α' (1977), σ. 75επ., σ. 77, όπως αναφέρεται από την Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Παρατηρητής, 1986, σ. 23.

30. Ανάμεσα στα πολυάριθμα δημοσιεύματα, που περιείχαν στοιχεία όσον αφορά κάθε είδους διώξεις και βιαιοπραγίες, σχετικά άρθρα του διεθνούς τύπου και έγγραφα, ενδεικτικά, *Οι διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία, Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα, Εκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου*. Εκδίδεται υπό των Επιτροπών των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Εν Αθήναις: Τύποις «Πανελληνίου Κράτους», 1915, ιδ. σ. 179επ., *Les persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne, D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires*, Paris: Librairie Bernard Grasset, 1918, *Greek Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, Constantinople, 1919, σ. 129επ., Archimandrite A. Papadopoulos, *Persecutions of the Greeks in Turkey before the European War*, Translated from the Greek by Carroll N. Brown, New York: Oxford University Press American Branch (Published for the Central Committee of the Unredeemed Greeks), 1919. Βλ. και *L'extermination des Chrétiens d'Orient. Faits, documents et témoignages anglais et américains*, Paris: P. Thévoz, 1922, σ. 47, όπου αναφορικά με τις εξοντωτικές και συνεχείς μαζικές εκτοπίσεις άμαχου πληθυσμού: "[c]eci est sans nul doute la continuation du plan qui consiste à exterminer les populations assujetties". Επίσης, M. H. Ward, *The deportations in Asia Minor, 1921-1922*, London: Vacher & Sons, Ltd. (Anglo-Hellenic League, British Armenia Committee), 1922. Ειδικά για τον Πόντο, βλ. ενδεικτικά, *Les atrocités turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S.E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Constantinople, le 16/29 Décembre 1918*, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, *Το μαρτύριον του Πόντου*, Εν Αθήναις: Τύποις Αλ. Βιτσικουνάκη, 1922 [Ανατύπωσις εκ του 3ου τεύχους του Δελτίου του Ελληνικού Συλλόγου Κοινωνίας Εθνών], Π. Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918) βάσει των ανέκδοτων εγγράφων των κρατικών αρχείων της Αυστροουγγαρίας*, Αθήνα, Σύλλογος Ποντίων «Αργοναύται – Κομνηνοί» (Έκδοσις Αρ. 6), 1962 και το πρόσφατο έργο Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2004.

τραγωδία των αμάχων.³¹ Το κεντρικό νομικό ερώτημα, που ανακύπτει αναδρομικά από τα τραγμένα εκείνα χρόνια, είναι αν οι ωμότητες, που διαπράχθηκαν σε βάρος των ελληνορθόδοξων πολιτών της Τουρκίας, μπορούν να χαρακτηρισθούν σήμερα ως γενοκτονία.

2. Η γενοκτονία ως έγκλημα, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο

Ο όρος «γενοκτονία» εντάχθηκε στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών από τον νομομαθή Raphael Lemkin με αφορμή τη μαζική δολοφονία των Εβραίων της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.³² Η ιδέα να τυποποιηθεί η γενοκτονία ως ιδιαίτερο έγκλημα στο θετικό διεθνές δίκαιο οδήγησε το 1948 στην υιοθέτηση της *Σύμβασης για την Πρόληψη και την Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* στο πλαίσιο του τότε νεοσύστατου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.³³ Κατά συνέπεια, η γενοκτονία αναγνωρίστηκε στο επίπεδο του δικαίου και τιμωρείται από το 1948 και μετέπειτα. Το άρθρο 2 της *Σύμβασης για την Πρόληψη και την Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* ορίζει τη γενοκτονία, ως εξής:

«Εις την παρούσαν Σύμβασιν ως γενοκτονία νοείται οιαδήποτε εκ των κατωτέρω πράξεων ενεργουμένων με την πρόθεσιν ολικής ή μερικής καταστροφής ομάδος εθνικής, εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ως τοιαύτης:

(α) Φόνος των μελών της ομάδος.

(β) Σοβαρά βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητας των μελών της ομάδος.

(γ) Εκ προθέσεως υποβολή της ομάδος εις συνθήκας διαβίωσης δυναμμένας να επιφέρωσι την πλήρη ή την μερικήν σωματικήν καταστροφήν αυτής.

(δ) Μέτρα αποβλέποντα εις την παρεμπόδισιν των γεννήσεων εις τους κόλπους ωρισμένης ομάδος.

(ε) Αναγκαστική μεταφορά παιδων μίας ομάδος εις ετέραν ομάδα». ³⁴

Ο ορισμός αυτός επαναλαμβάνεται αυτολεξεί στο Καταστατικό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για την πρώτην Γιουγκοσλαβία (άρθρο 4), του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για τη Ρουάντα (άρθρο 2) και στο Καταστατικό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (άρθρο 6).³⁵

Το έγκλημα της γενοκτονίας περιλαμβάνει την αντικειμενική υπόσταση (*actus reus*), δηλαδή την τέλεση μιας από τις περιοριστικά απαριθμούμενες πράξεις και την υποκειμενική υπόσταση (*mens rea*), δηλαδή την ειδική «πρόθεση καταστροφής» της στοχευμένης ομάδας. Θύματα της γενοκτονίας είναι τα μέλη μιας διακριτής εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας όχι ως ιδιώτες, αλλά ως μέλη της

31. Πρβλ. Kimminich, "The German refugee problem", σ. 679.

32. Η λέξη γενοκτονία αποδίδει στην ελληνική γλώσσα το νεολογισμό του Raphael Lemkin στην αγγλική: "genocide" – από την ελληνική λέξη «γένος» και το ρήμα της λατινικής γλώσσας caedere (φονεύω). Βλ. R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. Είναι ενδιαφέρον ότι ο γερμανομαθής Lemkin δεν χρησιμοποίησε τους ήδη καθιερωμένους όρους της γερμανικής γλώσσας Massenmord (μαζικός φόνος) και Völkermord (εθνοκτονία). Για τη ζωή και το έργο του R. Lemkin, βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα στο *Journal of Genocide Research* Vol. 7 No. 4 (2005), σ. 443επ.

33. Για μια απόπειρα νομικής προσέγγισης της γενοκτονίας των Εβραίων, Ν. Ζάικος, «Το έγκλημα της γενοκτονίας και η συλλογική μνήμη της διεθνούς κοινωνίας», στο Κ. Κούφα – Φ. Παζαρτζή (Διεύθυνση έκδοσης), *Η διεθνής ποινική δικαιοσύνη ως μηχανισμός επιβολής του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα (Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης/ Ένωση Διεθνούς Δικαίου – Ελληνικός Κλάδος της International Law Association), 2007, σ. 27επ.

34. Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide, General Assembly Resolution 260 A (III) (December 9, 1948), *United Nations Treaty Series* vol. 78, σ. 277επ. Η Σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στις 12 Ιανουαρίου 1951. Επικυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν.Δ. 3091 (6/12.10.1954) (ΦΕΚ Α (250)).

35. Βλ. μεταξύ άλλων, Α. Γιόκαρης – Φ. Παζαρτζή, *Εθνική και διεθνής ποινική καταστολή των διεθνών εγκλημάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008 (Σειρά Διεθνούς Δικαίου και Εξωτερικής Πολιτικής 10/ Διεύθυνση: Ε. Ρούκουνας), σ. 212.

συγκεκριμένης ομάδας. Επίσης, η στοχευμένη ομάδα αποτελείται από άμαχο πληθυσμό ή πρόσωπα που δεν εμπλέκονται στις εχθροπραξίες. Αυτουργοί είναι συνήθως δημόσιοι λειτουργοί, κρατικά όργανα, αλλά ενδεχομένως και μη κρατικά όργανα. Η ιδιότητα του θύτη δεν αποτελεί, πάντως, συστατικό στοιχείο του εγκλήματος της γενοκτονίας.³⁶

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ορισμός που εισάγεται στη Σύμβαση του 1948 διαφοροποιείται από την ιστορική εμπειρία της εξόντωσης των Εβραίων κατά το ότι η Σύμβαση δεν απαιτεί την ολική καταστροφή μιας ομάδας σε επίπεδο πρόθεσης και τέλεσης αλλά ακόμη και τη μερική καταστροφή της, όπως συνέβη σε άλλα μαζικά εγκλήματα στον ρου της Ιστορίας. Παρότι όμως η Σύμβαση δεν έχει αναδρομική ισχύ,³⁷ εν τούτοις ο όρος Γενοκτονία χρησιμοποιείται στον σύγχρονο επιστημονικό στοχασμό για να στιγματίσει αναδρομικά μαζικά εγκλήματα του παρελθόντος σε βάρος εθνικών, θρησκευτικών ή άλλων ομάδων.³⁸

3. Η περίπτωση της ελληνορθόδοξης μειονότητας της Τουρκίας

Αν και στο διεθνές επίπεδο ισχύει ένας διεθνώς αποδεκτός νομικός ορισμός της γενοκτονίας από το 1948, εν τούτοις ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται ενίοτε σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, π.χ. ιστορία, κοινωνιολογία αλλά και στον δημοσιογραφικό λόγο, με ανομοιομορφο και μεταβαλλόμενο περιεχόμενο, ανάλογα με την οπτική κάθε συγγραφέα. Το ατυχές αποτέλεσμα της παραπάνω τάσης είναι να υφίσταται μεν ορολογική ομοιομορφία, αλλά κάθε συγγραφέας να επικαλείται τον ίδιο όρο με διαφορετικό περιεχόμενο και σημασία.

Σε σχέση με το επίμαχο ερώτημα, σύμφωνα με μια άποψη, η οποία απορρίπτει τον ισχύοντα διεθνή ορισμό της γενοκτονίας ως «προβληματικά ευρύ» και θεωρεί ως «βασικό επιστημονικό υπόδειγμα γενοκτονίας» πριν τη γενοκτονία των Εβραίων την «(αυθεντική) γενοκτονία» των Αρμενίων, τα εγκλήματα σε βάρος του άμαχου ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας δεν συνιστούν γενοκτονία.³⁹

Πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι στη σύγχρονη θεωρία του διεθνούς δικαίου ο ορισμός της Σύμβασης θεωρείται σε γενικές γραμμές επιτυχής, πλήρης και σαφής, λόγω της λεπτομερούς περιγραφής της υπόστασης του εγκλήματος. Για τον λόγο αυτό, δεν έχει αναθεωρηθεί από το 1948. Οι επιστημονικές ενστάσεις εστιάζονται κυρίως στην παράλειψη ρητής αναφοράς στη λεγόμενη πολιτιστική γενοκτονία, στην εξόντωση ομάδων που συνδέονται με κοινή πολιτική ιδεολογία καθώς και στη δυσκολία να αποδειχθεί η υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος.⁴⁰

Αν όμως η απόρριψη του ισχύοντος νομικού ορισμού και η οριοθέτηση με υποκειμενικά κριτήρια ενός διεθνούς εγκλήματος μπορεί να συγχωρεθεί στον ιστορικό ή στον ανθρωπολόγο, σε επίπεδο νομικής ανάλυσης είναι ανεπίτρεπτη. Στη σύγχρονη θεωρία του δικαίου, στη νομολογία των διεθνών ποινικών δικαστηρίων αλλά και στον τρέχοντα διεθνή διπλωματικό διάλογο τα κριτήρια, βάσει των οποίων αποφασίζεται αν ένα μαζικό έγκλημα αποτελεί ή δεν αποτελεί γενοκτονία, καθορίζονται στη Σύμβαση του 1948. Κατά συνέπεια, για να δοθεί μια νομικά βάσιμη απάντηση στο εξεταζόμενο ζήτημα, η ενδεδειγμένη δίοδος δεν μπορεί να είναι άλλη από την προβολή των ρυθμίσεων της Σύμβασης στο παρελθόν. Δηλαδή, θα πρέπει να διαπιστωθεί αν οι αρχές της Τουρκίας διέπραξαν καταρχήν μία έστω από τις πράξεις, που

36. Πρβλ. Μ.-Ντ. Μαρούδα, *Η διεθνής ευθύνη για παραβιάσεις του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, Η κρατική και ατομική ευθύνη σε κίνηση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006 (Σπουδές Διεθνούς Δικαίου 1/ Διεύθυνση Σειράς: Καθηγητής Στέλιος Περγράκης), σ. 195.

37. Επειδή η Σύμβαση για τη γενοκτονία δεν έχει αναδρομική ισχύ, όσοι από τους υπαίτιους της γενοκτονίας των Εβραίων οδηγήθηκαν ενώπιον της δικαιοσύνης, δε δικάστηκαν εν τέλει για την τέλεση «γενοκτονίας», αλλά για εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου. Βλ. Ζάικος, «Το έγκλημα της γενοκτονίας», σ. 280.

38. Πρβλ. Κ. Φωτιάδης, «Γενοκτονία», στο Κ. Φωτιάδης (Εισ.-Επιμ.), *Το μαρτυρολόγιο του Εύξεινου Πόντου και η διεθνής κοινή γνώμη*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 2008 (μετάφραση του έργου *The martyrdom of the Pontus and international public opinion*, Geneva, 1922), σ. 25.

39. Κωστόπουλος, σ. 223.

40. Βλ. Μαρούδα, σσ. 228-229 και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Για πλήρη ανάλυση, W.A. Schabas, *Genocide in international law, The crime of crimes*, second edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

απαριθμούνται περιοριστικά στο άρθρο 2 της Σύμβασης: αν δολοφόνησαν Έλληνες πολίτες της Τουρκίας, αν προκάλεσαν σοβαρή βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητάς τους, αν τους υπέβαλαν σε συνθήκες διαβίωσης που θα μπορούσαν να επιφέρουν την πλήρη ή τη μερική καταστροφή τους, αν έλαβαν μέτρα για την παρεμπόδιση των γεννήσεων στους κόλπους της ομάδας τους ή αν μετέφεραν αναγκαστικά ελληνορθόδοξα παιδιά σε άλλη ομάδα.⁴¹ Επίσης, για να υπάρξει γενοκτονία, πρέπει να αποδειχθεί ότι τα παραπάνω εγκλήματα συνοδεύθηκαν από τη –δυσαπόδεικτη– πρόθεση ολικής ή μερικής καταστροφής των ελληνορθόδοξων ως ομάδας.

Ως προς το αντικειμενικό σκέλος: οι εκθέσεις των ξένων διπλωματικών αποστολών στην Τουρκία προς τις κυβερνήσεις τους και οι αναφορές στον διεθνή τύπο της εποχής δείχνουν ότι οι εκτεταμένες βιαιοπραγίες σε βάρος άμαχων ελληνορθόδοξων πολιτών της Τουρκίας –μαζικές συλλήψεις, εκτοπισμοί χριστιανών ανδρών σε εξοντωτικά τάγματα εργασίας, μαζικές μετατοπίσεις άμαχου πληθυσμού κάτω από συνθήκες που προκάλεσαν μεγάλο αριθμό θυμάτων, λεηλασία περιουσίας, πυρπολήσεις χωριών, γενετήσια εγκλήματα ακόμη και μαζικές εκτελέσεις⁴²– καλύπτουν περισσότερες από μία πράξεις, από εκείνες που απαριθμούνται στο άρθρο 2 της Σύμβασης για τη γενοκτονία.⁴³ Το ζοφερό αυτό χρονικό είναι αδύνατο να παρατεθεί μέσα στα όρια αυτής της εργασίας, αλλά είναι χρήσιμο να αναφερθεί ένα ενδεικτικό συμβάν από την εμπειρία του Πόντου. Από τον Ιανουάριο του 1921 και μετέπειτα, μεθοδεύθηκε η εξόντωση της ηγεσίας των αστικών κέντρων του Δυτικού Πόντου, που κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1921, όταν το έκτακτο «Δικαστήριο της Ανεξαρτησίας» της Αμάσειας μέσα σε ένα δίμηνο διέταξε τον ομαδικό απαγχονισμό 177 ηγετικών στελεχών των ελληνικών κοινοτήτων.⁴⁴ Το ίδιο δικαστήριο καταδίκασε ερήμην σε θάνατο άλλα 44 σημαίνοντα πρόσωπα, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν τέσσερις μητροπολίτες.⁴⁵ Επίσης, καταγράφονται εκατοντάδες καταδίκες Ελλήνων σε θάνατο από τουρκικά δικαστήρια, άγριοι διωγμοί και εγκληματικές πράξεις, που διαπράχθηκαν από ένοπλες συμμορίες του Δημάρχου Κερασούντας και συνταγματάρχη του τουρκικού στρατού Τοπάλ Οσμάν και αργότερα από μονάδες του τουρκικού στρατού, εκτοπίσεις άμαχου πληθυσμού, τόσο ανδρικού όσο και γυναικείου, στη μικρασιατική ενδοχώρα με επίσημη διαταγή της τουρκικής κυβέρνησης. Ένα μεγάλο μέρος του εκτοπισμένου πληθυσμού σφαγιάστηκε καθ' οδόν.⁴⁶

Το προκαταρκτικό συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι πρόκειται για μαζικά εγκλήματα, που δεν είχαν

41. Κατά συνέπεια, «γενοκτονία», σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, δεν είναι αποκλειστικά η «εμπρόθετη και προσχεδιασμένη φυσική εξολόθρευση μιας ολόκληρης πληθυσμιακής ομάδας» ούτε και η καθολική καταστροφή της, όπως υποστηρίζεται στο Κωστόπουλος, σσ. 245, 249. Η ερμηνεία αυτή διόσταται ακόμη και από την προσέγγιση του ίδιου του Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, σ. 79: “Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objectives of such a plan would be the disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups. Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity, but as members of the national group”.

42. Βλ. τις πηγές στην υποσημείωση (20.) και, πιο πρόσφατα, Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, σ. 165επ., Συρίγος, σ. 374επ.

43. Ο Henry Morgenthau, Πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών στην Τουρκία από το 1913 έως το 1916, ανέφερε ότι το κράτος της Τουρκίας εξαπέλυσε μια εκστρατεία βίας κατά των χριστιανικών μειονοτήτων: “outrageous terrorizing, cruel torturing, driving of women into harems, debauchery of innocent girls, the sale of many of them at 80 cents each, the murdering of hundreds of thousands and the deportation to and starvation in the desert of other hundreds of thousands, the destruction of hundreds of villages and many cities”. Ο ίδιος υποστήριξε ότι οι βιαιοπραγίες υπήρξαν μέρος της εσκεμμένης εκτέλεσης ενός σχεδίου για την εξόντωση των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, μεταξύ των οποίων των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Σύριων, “Morgenthau calls for check on Turks”, *New York Times* (5.9.1922), σ. 3. Τα εξοντωτικά μέτρα σε βάρος των Ελλήνων κατέγραψε αργότερα ο H. Morgenthau στο βιβλίο του *I was sent to Athens* (In collaboration with French Strother), Garden City, New York: Doubleday, Doran & Company, 1929.

44. Α. Γαβριηλίδης, *Σελίδες εκ της μαύρης εθνικής συμφοράς του Πόντου*, Αθήνα, 1992 (ά έκδ. 1924), σ. 80επ., όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 235, σημ. 57.

45. Κωστόπουλος, σ. 236επ.

46. Κωστόπουλος, σ. 239επ.

σχέση με στρατιωτικές επιχειρήσεις, είχαν ως θύματα τα άμαχα μέλη μιας εθνικής μειονότητας και διαπράχθηκαν από όργανα υπαγόμενα στον κρατικό μηχανισμό της Τουρκίας. Τα εγκλήματα πολέμου, τα οποία διέπραξαν μονάδες του ελληνικού στρατού κατά την περίοδο 1919-1922,⁴⁷ δεν μπορούν να προβληθούν ως δικαιολογία για την τέλεση μαζικών εγκλημάτων σε βάρος αμάχων ελληνορθόδοξων.

Παρότι ο ακριβής αριθμός των θυμάτων διαφέρει ανάλογα με τις πηγές κάθε συγγραφέα, είναι αναμφίβολο ότι μόνο στην περιοχή του Πόντου εξοντώθηκε το 1/3 των 350.000 Ελλήνων που ζούσαν εκεί. Πρόκειται για έναν αριθμό ασύλληπτα υψηλό, αν ληφθεί υπόψη το συνολικό μέγεθος της στοχευμένης ομάδας. Αντίστοιχα, ο πραγματικός συνολικός αριθμός των θυμάτων της περιόδου 1912-1922 μεταξύ του άμαχου πληθυσμού των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ανέρχεται σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες.⁴⁸ Ο μεγάλος αριθμός των θυμάτων αποτελεί μία χαρακτηριστική ένδειξη στην προκειμένη περίπτωση. Ωστόσο, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η γενοκτονία μπορεί να αποδειχθεί ακόμα και όταν δεν οδηγεί στον θάνατο ολόκληρο τον πληθυσμό μιας ομάδας, καθώς μπορεί να αφορά ουσιαστικό τμήμα της ομάδας ή να περιορίζεται σε συγκεκριμένη περιοχή ή και να αφορά συγκεκριμένα μόνο πρόσωπα. Σημασία έχει, δηλαδή, η συνέπεια της εξόντωσης, ακόμη και ενός τμήματος της ομάδας, στην επιβίωση της ομάδας ως συνόλου.⁴⁹

Ως προς την υποκειμενική υπόσταση: Παρότι για την απόδειξη της πρόθεσης για τέλεση γενοκτονίας δεν προϋποτίθεται αναγκαστικά η ύπαρξη γραπτών τεκμηρίων σχετικά με το γενοκτονικό σχέδιο (π.χ. έγγραφη διαταγή της κρατικής εξουσίας για μαζικές εκτελέσεις), εν τούτοις στην περίπτωση που εξετάζεται έχει δημοσιευθεί η διαταγή αρ. 5 του Νουρεντίν Πασά, που χρονολογείται από την 3^η Σεπτεμβρίου 1922 και της οποίας το περιεχόμενο είναι αντίστοιχο με τις διαταγές του 1915-1916, που προκάλεσαν τη γενοκτονία των Αρμενίων.⁵⁰ Επίσης, ήδη από το 1916, οι αναφορές προξένων και διπλωματών της Αυστρίας για διαταγή του Rajet Bey σε ένοπλες δυνάμεις «να σκοτώνουν κάθε Έλινα εν όψει» ή ότι αυτό «που έγινε στους Αρμενίους επαναλαμβάνεται με τους Έλληνες» αφήνουν λιγιστά περιθώρια σχετικά με το στοιχείο της πρόθεσης.⁵¹ Εξάλλου, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία αποφάνθηκε στην υπόθεση *Prosecutor v. Radovan Karadzic and Radko Mladic*, ότι ακόμη και η πολιτική της εθνοκάθαρσης –στο βαθμό που είναι συστηματική και ενδέχεται να οδηγήσει στη φυσική καταστροφή της ομάδας– μπορεί να στοιχειοθετήσει δυνητικά γενοκτονική πρόθεση.⁵²

Σύμφωνα με τον Καθηγητή του διεθνούς δικαίου Γεώργιο Τενεκίδη, η κατάληξη του ελληνισμού της Τουρκίας από το 1914 και μετέπειτα «πρέπει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των γενοκτονιών του αιώνα μας».⁵³ Ωστόσο, αναφερόμενος στη διεθνή φύση του εγκλήματος της γενοκτονίας, και ο ίδιος ο Lemkin δεν αγνόησε τα εγκλήματα σε βάρος των Ελλήνων της Τουρκίας.⁵⁴ Στο επίπεδο της εθνικής νομοθεσίας, έχουν

47. Βλ. σχετικά Συρίγος, σ. 384επ.

48. Άλλοι 80.000 Έλληνες του Πόντου διέφυγαν στην ΕΣΣΔ, περίπου 500 οικογένειες αναγκάστηκαν να εξισλαμισθούν και 15 οικογένειες έλαβαν τη σοβιετική υπηκοότητα προκειμένου να αποφύγουν την ανταλλαγή. Α. Alexandris, "Pontic Greek refugees in Constantinople 1922-1923: the human cost of the exchange of populations", Αρχαίον Πόντου τόμ. 37 (1982), σσ. 280επ., 281, 291, όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 263.

49. Βλ. Γιόκαρης – Παζαρτζή, σσ. 219-220 και τις εκεί αναφερόμενες διεθνείς δικαστικές αποφάσεις.

50. Συρίγος, σ. 387.

51. Midlarsky, σσ. 342-343, ο οποίος δεν κατατάσσει τα μέτρα σε βάρος των Ελλήνων στις περιπτώσεις γενοκτονίας λόγω του υψηλού αριθμού των επιζώντων προσφύγων, χωρίς όμως να λαμβάνει υπόψη του τις εκατοντάδες χιλιάδες θυμάτων εξαιτίας των διώξεων του ελληνικού πληθυσμού.

52. Γιόκαρης – Παζαρτζή, σ. 217 και σημ. 266. Λεπτομερέστερα, Μαρούδα, σσ. 234-235.

53. Γ. Τενεκίδης, «Πληθυσμιακές παράμετροι του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 63 (1988), τχ. 1, σσ. 57επ., σ. 72, 73, όπως αναφέρεται από τον Κωστόπουλο, σ. 264. Το επιχείρημα ότι διαπράχθηκε γενοκτονία υποστηρίζει επίσης Συρίγος, σ. 374επ. Διαφορετικά Κωστόπουλος, σ. 250, ο οποίος δέχεται ότι οι Έλληνες του Πόντου και της Μικρασίας υπήρξαν οφθαλμοφανώς θύματα «εθνοκάθαρσης».

54. Βλ. R. Lemkin, "Genocide", *American Scholar* Vol. 15/No. 2 (April 1946), σ. 228: "The conscience of mankind has been shocked by this type of mass barbarity. There have been many instances of states expressing their concern about another state's treatment of its citizens. The United States rebuked the government of Czarist Russia as well as that of Romania for the ghastly pogroms they instigated or tolerated. There was also diplomatic action in behalf of the Greeks and Armenians when they were being massacred by the Turks".

καθιερωθεί εθνικές ημέρες μνήμης για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, τους Έλληνες του Πόντου, τους Αρμένιους και τους Έλληνες Εβραίους.⁵⁵

III. Η Σύμβαση της Λωζάνης για την ανταλλαγή των πληθυσμών

1. Γενικές παρατηρήσεις

Μετά το 1923, η μετακίνηση πληθυσμών από την Τουρκία προς την Ελλάδα, αλλά και από την Ελλάδα προς την Τουρκία, δεν εκτυλίχθηκε στο πλαίσιο ενός θεσμικού κενού. Προβλέφθηκε ρητά σε μια πρωτοφανή διεθνή νομική πράξη, η οποία καταρτίστηκε κατά τις ειρηνευτικές διευθετήσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης της Λωζάνης (20 Νοεμβρίου 1922 μέχρι 24 Ιουλίου 1923). Όπως κατά κανόνα παρατηρείται μετά από κάθε μείζονα στρατιωτική αντιπαράθεση, έτσι και στην προκειμένη περίπτωση οι διευθετήσεις της Λωζάνης αντικατόπτρισαν τον νέο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και έθεσαν νέους νομικούς όρους συνύπαρξης των δύο κρατών. Οι πράξεις που συμφωνήθηκαν στη Λωζάνη, εκτός από την τύχη εκατομμυρίων ανθρώπων ρύθμισαν συνοριακά, περιουσιακά και διοικητικά θέματα. Παράλληλα, επιχειρήθηκε η διευθέτηση κάθε είδους εκκρεμοτήτων από την προηγηθείσα ένοπλη αντιπαράθεση. Ειδικότερα, η Συνδιάσκεψη της Λωζάνης παρήγαγε τις εξής διεθνείς πράξεις:

- I. Συνθήκη Ειρήνης, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- II. Σύμβασις περί του Καθεστώτος των Στενών, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- III. Σύμβασις περί της μεθορίου της Θράκης, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- IV. Σύμβασις περί εγκαταστάσεως και δικαστικής δικαιοδοσίας, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- V. Σύμβασις εμπορική, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- VI. Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 30^η Ιανουαρίου 1923.
- VII. Ελληνο-τουρκική Συμφωνία περί αποδόσεως των πολιτικών κρατουμένων και ανταλλαγής των αιχμαλώτων πολέμου, υπογραφείσα τη 30^η Ιανουαρίου 1923.
- VIII. Δήλωσις περί αμνηστείας και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- IX. Δήλωσις περί των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κτημάτων, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- X. Δήλωσις περί των υγειονομικών ζητημάτων, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XI. Δήλωσις περί της δικαστικής διοικήσεως, υπογραφείσα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XII. Πρωτόκολλον περί παραχωρήσεων τινων εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία και Δήλωσις, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XIII. Πρωτόκολλον περί προσχωρήσεως του Βελγίου και της Πορτογαλλίας εις τινας διατάξεις των εν Λωζάννη υπογραφεισών Πράξεων και Δηλώσεις των δύο τούτων Δυνάμεων εν σχέσει προς την προσχωρησιν ταύτην, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XIV. Πρωτόκολλον περί εκκενώσεως των τουρκικών εδαφών των κατεχομένων υπό των βρετανικών, γαλλικών και ιταλικών δυνάμεων και Δήλωσις, υπογραφέντα τη 24^η Ιουλίου 1923.
- XV. Πρωτόκολλον περί του Καραγάτς ως και των νήσων Ίμβρου και Τενέδου, υπογραφέν υπό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ιαπωνίας, της Ελλάδος και της Τουρκίας τη 24^η Ιουλίου 1923.

55. Βλ. Ν. 2645/1998 (13.10.1998) Περί καθιερώσεως της 14^{ης} Σεπτεμβρίου κάθε έτους ως ημέρας εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από το Τουρκικό Κράτος (ΦΕΚ Α' 234/1998) και Ν. 2193/1994 (8.3.1994) Περί καθιερώσεως της 19^{ης} Μαΐου ως ημέρα εορτασμού της μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου (ΦΕΚ Α' 32/1994). Το 1996 θεσπίστηκε ο Ν. 2397/1996 Περί καθιερώσεως της 24^{ης} Απριλίου ως ημέρας μνήμης της γενοκτονίας των Αρμενίων από την Τουρκία (ΦΕΚ Α' 80/1996). Επίσης, το 2004 θεσπίστηκε ο Ν. 3218/2004 (ΦΕΚ Α' 12/2004) Περί καθιερώσεως της 27^{ης} Ιανουαρίου ως ημέρας μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μαρτύρων και ηρώων του Ολοκαυτώματος.

XVI. Πρωτόκολλον σχετικόν προς την εν Σέβραις συναφθείσαν Συνθήκην την 10^{ην} Αυγούστου 1920 μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων και προς την υπό την αυτήν χρονολογίαν συναφθείσαν Συνθήκην μεταξύ των αυτών Δυνάμεων εν σχέσει προς την Θράκην, υπογραφέν τη 24^η Ιουλίου 1923.⁵⁶

Η Συνθήκη Ειρήνης υιοθετήθηκε την 24^η Ιουλίου 1923. Ανάμεσα στις πράξεις που υιοθετήθηκαν, πρέπει να επισημανθεί η VIII. Δήλωσις περί αμνηστείας και Πρωτόκολλον, που οδήγησε στην ατιμωρησία των υπαίτιων για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων της Τουρκίας κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν.⁵⁷

Η Σύμβαση για την Ανταλλαγή Πληθυσμών⁵⁸ υπογράφηκε περίπου μισό χρόνο πριν τη λήξη της Συνδιάσκεψης, την 30^η Ιανουαρίου 1923 και ενώ η Ελλάδα είχε δεχθεί αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων. Η Τουρκία επικύρωσε τη σύμβαση στις 23 Αυγούστου 1923 και η Ελλάδα στις 25 Αυγούστου 1923, ημερομηνία κατά την οποία η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ.⁵⁹ Σύμφωνα με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, «το σύμφωνο της Λωζάννης στην ουσία δεν αποτελεί σύμφωνο για την ανταλλαγή ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών και των περιουσιών τους αλλά μόνο ένα σύμφωνο για την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα μετά την εκδίωξη των Ελλήνων από την Τουρκία. Αυτή είναι η πραγματικότητα».⁶⁰

Η σύμβαση αποτελείται από 19 άρθρα και 1 Πρωτόκολλο. Η πολιτική εκτίμηση που ώθησε στην υιοθέτησή της ήταν να αποβληθούν τα ξένα στοιχεία από την Ελλάδα και την Τουρκία, έτσι ώστε τα εδάφη των δύο κρατών να κατοικούνται από ομοιογενή εθνικά και θρησκευτικά πληθυσμό.⁶¹

2. Η ανταλλαγή πληθυσμών ως απόρροια πολιτικής εκτίμησης

Τα κράτη διαθέτουν διάφορες εναλλακτικές επιλογές για να αποδυναμώσουν τις κεντρούφυγες τάσεις, που ενδέχεται να εκδηλωθούν στο έδαφός τους λόγω της παρουσίας μειονοτήτων, ανάμεσα στις οποίες μια από τις ριζοσπαστικότερες υπήρξε ιστορικά η ανταλλαγή πληθυσμών.⁶² Η ανταλλαγή πληθυσμών αποτέλεσε μια ρηξικέλευθη και αποτελεσματική μέθοδο για να απαλλαγούν τα κράτη από ανομοιογενή (και ανεπιθύμητο) πληθυσμό. Έχει ορισθεί ως η «εκρίζωση ή μεταφύτευση πληθυσμών από μια χώρα σε άλλη χώρα [...] που χρησιμοποιείται για τον φυσικό αφανισμό και την ασυνέχεια της συνύπαρξης μέσα

56. Υπουργείον των Εξωτερικών, Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1923.

57. Ο Συρίγος, σ. 373, αναφέρεται σε ορισμένες από τις δίκες σχετικά με τη γενοκτονία των Αρμενίων, οι οποίες όμως παρέμειναν ημιτελείς.

58. Για το κείμενο της Σύμβασης στη γαλλική και στην αγγλική γλώσσα, Convention concerning the exchange of Greek and Turkish population, signed at Lausanne, January 20, 1923, *League of Nations Treaty Series* (1925), σ. 17επ.

59. Σ. Σεφεριάδης, *Μαθήματα Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου*, τόμ. Α', Το εν ειρήνη Διεθνές Δημόσιον Δίκαιον, Αθήνα, Π. Γ. Μακρή & ΣΙΑ, 1925, 104, σημ. 1. Για σχολιασμό κατά την εποχή αμέσως μετά την υιοθέτηση της σύμβασης, βλ. ενδεικτικά Α. Α. Πάλλης, *Η ανταλλαγή τω πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, Αθήνα: τύποις Ι. Βάρτσου, 1933. Α. Μηλιαρέσης, *Αι ελληνοτουρκικά σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν και η εκκαθάρισις των εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών προκυψάσων διαφορών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1932. Π. Ν. Γουναράκης, *Περί της Συνθήκης της Λωζάννης. Ειδικώτερον της συμβάσεως περί ανταλλαγής των πληθυσμών και των συναφών προς αυτάς διατάξεων της ελληνικής νομοθεσίας*, Αθήνα, τυπογραφείο Γ. Η. Καλλέργη, 1927.

60. S. Ladas, *The exchange of minorities between Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932, σ. 465, όπως παρατίθεται από τον Συρίγο, σ. 383.

61. Πρβλ. Μ. Barutski, "Lausanne revisited: Population exchanges in international law and policy", στο R. Hirschon (Ed.), *Crossing the Aegean, An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, New York: Berghahn Books (Studies in Forced Migration 12), 2003, σ. 23επ.

62. Κ. Koufa and C. Svolopoulos, "The compulsory exchange of populations between Greece and Turkey: the settlement of minority questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its impact on Greek-Turkish relations", στο P. Smith in collaboration with K. Koufa and A. Suppan (Ed.), *Ethnic groups in international relations*, New York: Dartmouth/ European Science Foundation (Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, Volume V), 1991, σ. 275. Για την έννοια της ανταλλαγής πληθυσμών (exchange of populations, échange de populations, Bevölkerungsaustausch) σε συνάρτηση με συναφείς έννοιες, T. Veiter, "Begriffe und Definitionen zum Flüchtlingsrecht", *The refugee problem on universal, regional and national level*, σ. 722επ.

σε ένα και το αυτό κράτος ανάμικτων πληθυσμών, που έχουν διαφορετική εθνική συνείδηση και, πιθανώς, εθνικούς δεσμούς». ⁶³ Η πρακτική της ανταλλαγής πληθυσμών στόχευσε στη μεταφορά μιας καθορισμένης πληθυσμιακής ομάδας με κοινό εθνικό ή/και θρησκευτικό υπόβαθρο σε μια νέα πατρίδα, όπου το κυρίαρχο πληθυσμιακό στοιχείο ήταν συγγενές με τον μεταφερθέντα πληθυσμό. Σε περιπτώσεις που η ανταλλαγή υπήρξε αναγκαστική, ο ανταλλαχθείς πληθυσμός αποκόπηκε από το προηγούμενο κοινωνικό περιβάλλον του, χωρίς να ληφθεί υπόψη η βούλησή του σχετικά με τη μεταφορά του. ⁶⁴

Η ιδέα της ανταλλαγής πληθυσμών δεν ήταν άγνωστη στις διεθνείς σχέσεις, όταν υιοθετήθηκε η Σύμβαση της Λωζάνης. Ήδη από το 1913 είχαν καταρτισθεί διεθνείς συμφωνίες στα Βαλκάνια, που προέβλεψαν ανταλλαγές πληθυσμών μικρότερης σχετικά κλίμακας από συνοριακές περιοχές και σε προαιρετική βάση. Δηλαδή, ο ανταλλάξιμος πληθυσμός είχε τη διακριτική ευχέρεια να αποχωρήσει ή να παραμείνει στην εστία του. ⁶⁵ Ανάμεσα στις διευθετήσεις του τύπου αυτού, επισημαίνονται οι ρήτρες του άρθρου 7 της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης (16-29.9.1913) μεταξύ της Βουλγαρίας και της Τουρκίας καθώς και του άρθρου 6 της Συνθήκης των Αθηνών (1-14.11.1913) μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, οι οποίες όμως ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκαν. ⁶⁶ Παρεμφερής ήταν η ρύθμιση του Συμφώνου μεταξύ της Βουλγαρίας και της Τουρκίας (2-15.11.1913) για τους *Πρόσφυγες της Θράκης*, η οποία έχει περιγραφεί ως μία «συμφωνία για τη μετακίνηση ετερογενούς πληθυσμού μιας χώρας έξω από το έδαφος όπου κατοικούσε και ο οποίος πληθυσμός διέθετε μέχρι τη μετακίνησή του την ιθαγένεια της χώρας που εγκατέλειψε, χωρίς να ερωτηθεί για τη γνώμη του επ' αυτού». ⁶⁷ Σύμφωνα με την παραπάνω σύμβαση, η μετακίνηση ήταν προαιρετική για τους μουσουλμάνους της Βουλγαρίας, αλλά αναγκαστική για τον βουλγαρικό πληθυσμό της Τουρκίας. ⁶⁸ Επίσης, στο πλαίσιο των διευθετήσεων της Ειρήνης του Νείγυ (27.11.1919), εντάχθηκε μία Σύμβαση περί αμοιβαίας μετανάστευσης μειονοτήτων μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. ⁶⁹

Όπως επισημαίνουν η Καλλιόπη Κούφα και ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, οι ρυθμίσεις της Λωζάνης συγκέντρωσαν όλα τα βασικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων ρυθμίσεων του είδους αυτού, δηλαδή: (i.) πολιτικές εκτιμήσεις που συνηγορούσαν υπέρ της αποπομπής της μειονότητας από το έδαφος του κράτους και της μετεγκατάστασής της σε άλλο κράτος και (ii.) η διαδικασία της αποπομπής πραγματοποιήθηκε με βάση ρητές διεθνείς νομικές ρυθμίσεις και τη συνεργασία διεθνών θεσμών. ⁷⁰ Ωστόσο, όπως προσθέτουν οι ίδιοι, η ρύθμιση της Λωζάνης δεν έπαυε να είναι πρωτοφανής στην ιστορία των διεθνών σχέσεων εξαιτίας του μεγέθους, της ευρύτητας και της έκτασης της απάνθρωπης συναλλαγής που θέσπισε αλλά και του πολιτικού ρεαλισμού που τη χαρακτήρισε, με την έννοια της απόλυτης έλλειψης ανθρωπιστικών εκτιμήσεων κατά τη θέσπισή της. ⁷¹ Εξάλλου, το ρηξικέλευθο στοιχείο της σύμβασης υπήρξε ότι, εν αντιθέσει προς τις προηγούμενες πράξεις, προέβλεψε ότι η ανταλλαγή θα ήταν αναγκαστική και όχι εθελούσια. ⁷² Κατά συνέπεια, η σύμβαση νομιμοποίησε τα δύο κράτη να αποβάλλουν τους υπηκόους τους, που συνδέονταν με το άλλο συμβαλλόμενο μέρος εξαιτίας της «φυλής» ή της θρησκείας τους, κατά παραβίαση του εσωτερικού δικαίου τους σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και του διεθνούς δικαίου. ⁷³

Ειδικότερα, η σύμβαση καθόρισε τον ανταλλάξιμο πληθυσμό, εισήγαγε ρυθμίσεις σχετικά με το προσωπικό και το περιουσιακό καθεστώς των ανταλλάξιμων πληθυσμών και προέβλεψε τη διαδικασία της ανταλλαγής.

63. Koufa and Svolopoulos, ό.π.

64. Koufa and Svolopoulos, σσ. 282-283.

65. Μία αναδρομή στις κυριότερες διεθνείς συμβάσεις της κατηγορίας αυτής παρουσιάζεται στο Koufa and Svolopoulos, σ. 283επ.

66. S. Sfériadès, "L'échange des populations", *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye 1928-IV (t. 24)*, σ. 352.

67. Sfériadès, σσ. 353-354.

68. Περισσότερα στο Sfériadès, ό.π.

69. Greco-Bulgarian Reciprocal Emigration Convention, *League of Nations Treaty Series 1*, σ. 67.

70. Koufa and Svolopoulos, σ. 286.

71. Koufa and Svolopoulos, σσ. 286-287.

72. Ο Barutciski, σσ. 25-26, υποστηρίζει ότι η πρακτική του διαχωρισμού πληθυσμών συνεχίστηκε στο διαφορετικό περιβάλλον της «νέας τάξης πραγμάτων» του ναζισμού.

73. Sfériadès, σ. 372.

3. Οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί

Οι «ελληνικοί» και «τουρκικοί» πληθυσμοί που αναφέρονται στον τίτλο της σύμβασης, δεν υποδηλώνουν την εθνική καταγωγή αλλά την ιθαγένεια των ανταλλάξιμων πληθυσμών.⁷⁴ Ειδικότερα, στο άρθρο 1 της σύμβασης καθορίστηκαν οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί, ως εξής:

«Από της 1^{ης} Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως».

Στο άρθρο 2 καθορίστηκαν οι πληθυσμοί που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή:

«Δεν θα περιληφθώσιν εις την εν των πρώτω άρθρω προβλεπόμενην ανταλλαγήν:

α') οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως·

β') οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης.

Θέλουσι θεωρηθή ως Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, πάντες οι Έλληνες οι εγκατεστημένοι ήδη προ της 30^{ης} Οκτωβρίου 1918, εν τη περιφερεία της Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως, ως αυτή καθορίζεται διά του νόμου του 1912.

Θέλουσι θεωρηθή ως μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, πάντες οι Μουσουλμάνοι οι εγκατεστημένοι εν τη περιοχή ανατολικώς της μεθορίου γραμμής της καθορισθείσης τω 1913 διά της Συνθήκης του Βουκουρεστίου».

Η ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1918, στην οποία αναφέρεται η παραπάνω ρύθμιση, αποτέλεσε την ημέρα κατά την οποία υπογράφηκε η ανακωχή του Μούδρου μεταξύ των Συμμαχικών Δυνάμεων και της Τουρκίας στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.⁷⁵

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με την ερμηνεία της Τουρκίας ως προς την έννοια της «εγκατάστασης» κατά το άρθρο 2 της Σύμβασης, στην κατηγορία του ανταλλάξιμου πληθυσμού θα έπρεπε να συμπεριληφθούν οι Τούρκοι υπήκοοι ελληνικού ορθόδοξου θρησκειύματος, που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα ληξιαρχικά βιβλία της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τον τουρκικό νόμο της 14^{ης} Αυγούστου 1914, ο οποίος καθόριζε τις προϋποθέσεις αλλαγής του τόπου διαμονής. Η εκδοχή της Τουρκίας δεν έγινε δεκτή από την Ελλάδα και το ζήτημα παραπέμφθηκε στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης, το οποίο αποφάνθηκε ότι η ερμηνεία της Τουρκίας θα ευσταθούσε μόνο αν δεν είχε συνάψει προηγουμένως ειδική διεθνή σύμβαση, τη Σύμβαση της Λωζάνης, η οποία και περιόρισε την κυριαρχία της να ερμηνεύσει την έννοια της «εγκατάστασης». Το Δικαστήριο δέχθηκε την άποψη της Ελλάδας, σύμφωνα με την οποία ως «εγκατεστημένα», και άρα εξαιρούμενα από την ανταλλαγή, θα θεωρούνταν τα πρόσωπα που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη πριν από τις 18 Οκτωβρίου 1918 και είχαν την πρόθεση να παραμείνουν εκεί.⁷⁶

74. Με τον όρο ιθαγένεια (ή υπηκοότητα ή εθνικότητα) εννοείται ο μόνιμος νομικός... του ανθρώπου με ένα κράτος. Όπως επισημαίνει η Κ. Κούφα, «με την ιθαγένεια δημιουργείται ο σύνδεσμος αλληλεγγύης και το καθεστώς υπαγωγής των ανθρώπων σε συγκεκριμένο κράτος και θεμελιώνεται νομικά η παροχή από το κράτος προστασίας στους υπηκόους του που βρίσκονται στο εξωτερικό». Βλ. Κ. Κούφα, *Η δικαιοτική οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1988, σ. 63 (Η έμφαση δίνεται από τη συγγραφέα). Για μια ενδελεχή προσέγγιση του δικαίου της ιθαγένειας, Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, *Δίκαιο ιθαγένειας*, 6^η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 2003.

75. Koufa and Svolopoulos, σ. 289.

76. Exchange of Greek and Turkish populations (Lausanne Convention VI, January 30th, 1923, article 2), Permanent Court of Interna-

Κηδεία του Ελευθέριου Παπαϊωάννου του Πρόδρομου, Γιοζγάτη, 30 Ιανουαρίου 1918, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

Η ανταλλαγή πληθυσμών προβλέφθηκε ότι θα άρχιζε επίσημα την 1^η Μαΐου 1923. Ωστόσο, η διαδικασία ξεκίνησε πριν από την παραπάνω ημερομηνία με ανοργάνωτο και άτακτο τρόπο.⁷⁷

Η σύμβαση αντιμετώπισε το ακανθώδες ζήτημα του νομικού καθεστώτος των προσώπων που είχαν διαφύγει από την Τουρκία πριν από την υιοθέτηση της σύμβασης με μία σειρά ρυθμίσεων που είχαν αναδρομική ισχύ. Όπως προβλέφθηκε, οι Έλληνες και οι Μουσουλμάνοι, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει από την 18^η Οκτωβρίου 1912 τα εδάφη, των οποίων οι Έλληνες και οι Τούρκοι κάτοικοι θα ανταλλάσσονταν αμοιβαία, θεωρήθηκε ότι περιλαμβάνονταν στην ανταλλαγή, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στο άρθρο 1 (άρθρο 3, παρ. 1). Επίσης, τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα, που (i.) μετανάστευσαν μετά τη θέση της Σύμβασης σε ισχύ ή (ii.) είχαν μεταναστεύσει από την 18^η Οκτωβρίου 1912, χαρακτηρίστηκαν ως «μετανάστες» και όχι πρόσφυγες, σύμφωνα με τη σύμβαση (άρθρο 3, παρ. 2). Η ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1912 είναι η ημερομηνία κήρυξης πολέμου μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας κατά τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο του 1912.⁷⁸ Είναι φανερό ότι οι παραπάνω ρυθμίσεις είχαν ως συνέπεια να χαρακτηρισθούν αναδρομικά ως «μετανάστες» πρόσωπα, τα οποία διέφυγαν από την Τουρκία πριν από το 1923 (υπογραφή της σύμβασης) και τα οποία υπήρξαν καταρχήν πρόσφυγες. Η σύμβαση προέβλεπε ότι οι «μετανάστες» θα απέβαλαν την ιθαγένεια της χώρας που εγκατέλειψαν και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας, στην οποία κατευθύνονταν, αμέσως μετά την άφιξή τους στο έδαφός της (άρθρο 7, παρ. 1). Όσοι είχαν εγκαταλείψει τη μία ή την άλλη χώρα πριν από την κατάρτιση της σύμβασης και δεν είχαν ακόμη αποκτήσει την υπηκοότητα της χώρας

tional Justice, Series B – No. 10 (February 21st, 1925). Βλ. και Σεφεριάδης, σσ. 200-201.

77. Barutciski, σ. 28.

78. Koufa and Svolopoulos, σ. 289.

στην οποία κατευθύνθηκαν, θα αποκτούσαν την υπηκοότητα αυτή κατά τη χρονολογία υπογραφής της σύμβασης (άρθρο 7, παρ. 2). Όπως προκύπτει, οι ελληνικής καταγωγής μειονοτικοί πολίτες της Τουρκίας που έφτασαν στην Ελλάδα, δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν από αυστηρή νομική άποψη ως «πρόσφυγες» από τη στιγμή που αποκτούσαν την ιθαγένεια της Ελλάδας (και αντιστρόφως).⁷⁹ Όμως, ανεξάρτητα από τις ρυθμίσεις της σύμβασης σχετικά με τον χαρακτηρισμό του ως «μετανάστη», ο πληθυσμός που διέφυγε από την Τουρκία στην Ελλάδα, είτε πριν είτε μετά τη σύμβαση, εν γένει συνταυτίσθηκε με την έννοια του πρόσφυγα επειδή υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την εστία του κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, δεν ρωτήθηκε σχετικά και του απαγορεύθηκε να επιστρέψει σ' αυτή.

4. Η διευθέτηση των περιουσιακών θεμάτων

Η ανταλλαγή πληθυσμών βασίσθηκε εν γένει στην υπόθεση ότι οι ανταλλάξιμοι θα καταλάμβαναν τις οικίες και τα κτήματα των ανταλλαξιμών της αντίθετης πλευράς. Οι ανταλλαχθέντες είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν μαζί τους κάθε είδους κινητή περιουσία, χωρίς να τους επιβληθούν εξαγωγικά ή εισαγωγικά τέλη ή φόροι (άρθρο 8, παρ. 1). Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και οι απαιτήσεις των Ελλήνων Ορθοδόξων της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων της Ελλάδας καταρχήν δεν θίγονταν εξαιτίας της ανταλλαγής, εφόσον δεν προβλέπονταν διαφορετικές ρυθμίσεις στα άρθρα 9 και 10 της σύμβασης (άρθρο 5).

Ειδικότερα, το άρθρο 9 εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα σε αγροτική περιουσία και σε αστική περιουσία των «μεταναστών». Τόσο οι αγροτικές όσο και οι αστικές περιουσίες καθώς και οι κάθε είδους κινητές περιουσίες προβλέφθηκε ότι θα εκκαθαριζόνταν από μικτές επιτροπές, που θα δημιουργούνταν σύμφωνα με το άρθρο 11 (άρθρο 9, παρ. 1).

Έναν μήνα μετά από την έναρξη της ισχύος της σύμβασης, προβλέφθηκε ότι θα ιδρυόταν μια Μικτή Επιτροπή με έδρα την Τουρκία ή την Ελλάδα, η οποία θα αποτελείτο από 4 μέλη από την Ελλάδα, 4 μέλη από την Τουρκία και από 3 μέλη, εκλεγμένα από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, που θα ήταν υπήκοοι κρατών που δε μετείχαν στον πόλεμο του 1914-1918. Η προεδρία της Επιτροπής θα ασκείτο διαδοχικά από τα 3 μέλη που προέρχονταν από τις ουδέτερες χώρες (άρθρο 11, παρ. 1). Η Επιτροπή μπορούσε να συστήνει τριμελείς Υποεπιτροπές (1 Έλληνας, 1 Τούρκος, 1 ουδέτερος Πρόεδρος), προκειμένου να την επικουρούν στο έργο της (άρθρο 11, παρ. 2). Η Μικτή Επιτροπή συστάθηκε την 17^η Σεπτεμβρίου 1923 και συνεδρίασε για πρώτη φορά στην Αθήνα στις 8 Οκτωβρίου 1923.⁸⁰

Η αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής ήταν να επιτηρεί και να διευκολύνει τη μετανάστευση καθώς

Πορτραίτο της Μαρίας Παπαϊωάννου, συζύγου Αναστασίου Κατηρτζόγλου, Γιοζγάτη, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

79. Barutciski, σ. 26.

80. Koufa and Svolopoulos, σ. 298.

Φωτογραφία του Αναστασίου Κατηρτζόγλου, Γιοζγάτη, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

και να εκκαθαρίζει την κινητή και την ακίνητη περιουσία των μεταναστών (άρθρο 12, παρ. 1). Η Επιτροπή καθόριζε τον τρόπο της μετανάστευσης και της εκκαθάρισης (άρθρο 12, παρ. 2) και είχε γενικότερες αρμοδιότητες: «Θα δύναται να λαμβάνη πάντα τα κατάλληλα μέτρα προς εκτέλεσιν της παρούσης Συμβάσεως και θα λύη παν εκ της Συμβάσεως ταύτης αναφυόμενον ζήτημα» (άρθρο 12, παρ. 3). Η Μικτή Επιτροπή είχε το δικαίωμα να εκτιμά την κινητή και την ακίνητη περιουσία που επρόκειτο να εκκαθαρισθεί με βάση την αξία σε χρυσό, αφού εξέταζε τους ενδιαφερόμενους (άρθρο 13). Η σύμβαση θέσπισε λεπτομερείς ρυθμίσεις ως προς την αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής και τη διαδικασία της εκκαθάρισης των περιουσιών (άρθρο 14επ.).

5. Η ανταλλαγή πληθυσμών υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου

Η ανταλλαγή πληθυσμών υπήρξε ένα ζήτημα άμεσα συνδεδεμένο με το πρόβλημα της πληθυσμιακής σύνθεσης των δύο κρατών. Από την άποψη αυτή, αποτέλεσε μια μέθοδο για να αποκλεισθούν οι εντάσεις που πιθανολογείτο ότι θα ανέκυπταν εξαιτίας της συνύπαρξης διαφορετικών θρησκευτικών, γλωσσικών και εθνικών ομάδων στα νέα σύνορα των δύο κρατών.⁸¹ Δηλαδή, η ανταλλαγή θεωρήθηκε ως μια ρεαλιστική και αποτελεσματική μέθοδος για να απαλλαχθούν τα δύο κράτη από μη

αφομοιώσιμες ομάδες, που θα μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στην εθνική ομοιογένεια και συνοχή.⁸²

Η αντίθετη οπτική θεώρησε την ανταλλαγή ως αντιβαίνουσα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στο διεθνές δίκαιο και στη διεθνή ηθική και ως λύση που οδήγησε σε μια ανθρώπινη τραγωδία.⁸³ Αν επιχειρείτο σήμερα, η ανταλλαγή των πληθυσμών θα ήταν αντίθετη σε ένα εκτεταμένο φάσμα διεθνών νομικών κανόνων. Εν όψει όμως των υποτυπωδών διεθνών ρυθμίσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα της εποχής, κατά την οποία

81. Έχει υποστηριχθεί, με αφορμή την ανταλλαγή πληθυσμών, ότι «ορισμένες επιχειρήσεις διαχωρισμού πληθυσμών [...] πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των πολέμων (μάλιστα ορισμένες φορές τους χρησιμοποιούν ως προπέτασμα καπνού) χωρίς απαραίτητως να συνδέονται άμεσα με αυτούς. Αυτό ακριβώς συνέβη με το Ολοκαύτωμα στην υπό γερμανική κατοχή Ευρώπη τη δεκαετία του 1940», T. Triadafilopoulos & T. Vogel, «Κατά των πολιτικών διχοτόμησης: Μια κριτική του διαχωρισμού ως ειρηνευτικής διαδικασίας και μέσου αρωγής», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 182. Σημειώνεται εδώ μόνον ότι το Ολοκαύτωμα δεν αποτέλεσε «διαχωρισμό» πληθυσμών, αλλά μεθοδευμένη μαζική ανθρωποκτονία των Εβραίων της Ευρώπης. Εκτός από τα καινοφανή χαρακτηριστικά της, η γενοκτονία των Εβραίων δεν συνδέθηκε με καμία εδαφική διεκδίκηση ή διακρατική διένεξη, ενώ πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Εβραίοι αποτελούσαν τη μοναδική θρησκευτική μειονότητα που δεν απολάμβανε την προστασία κάποιας κρατικής οντότητας. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919, Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 120επ. Λαμβάνοντας υπόψη τη μοναδικότητα κάθε ιστορικού γεγονότος, υποστηρίζεται ότι η μοναδική κοινή συνισταμένη στα μαζικά εγκλήματα της Ιστορίας είναι εν τέλει η οδύνη των θυμάτων.

82. Για τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, βλ. τις αναφορές στο Koufa and Svolopoulos, σ. 276.

83. C. G. Ténékidès, «Le statut des minorités et l'échange obligatoire des populations gréco-turques», *Revue Générale de Droit International Public* (1924), σ. 15-16, Séfériadès, σ. 327επ., όπως παρατίθενται και από τους Koufa and Svolopoulos, ό.π., σ. 276.

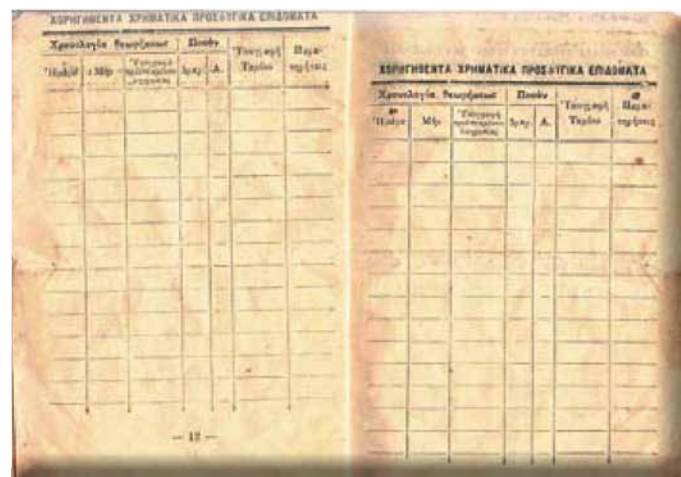
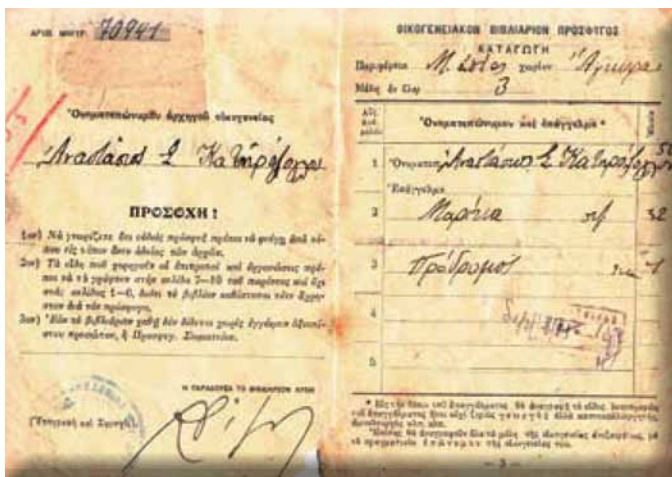
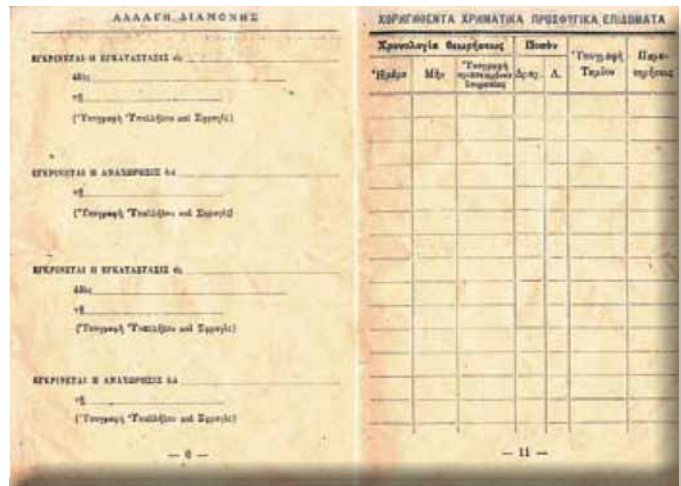
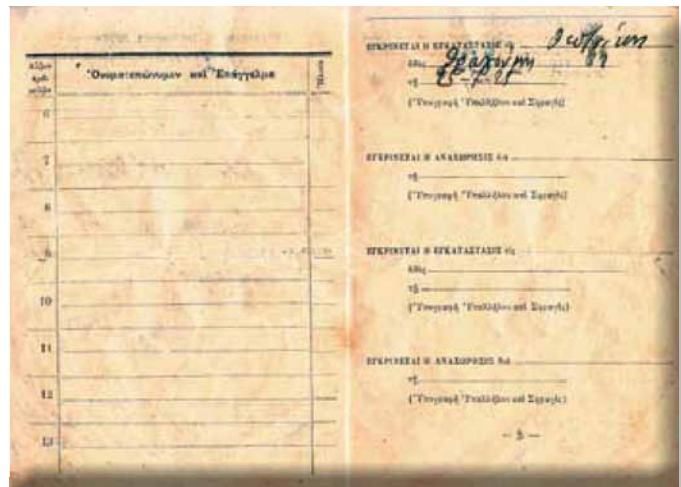
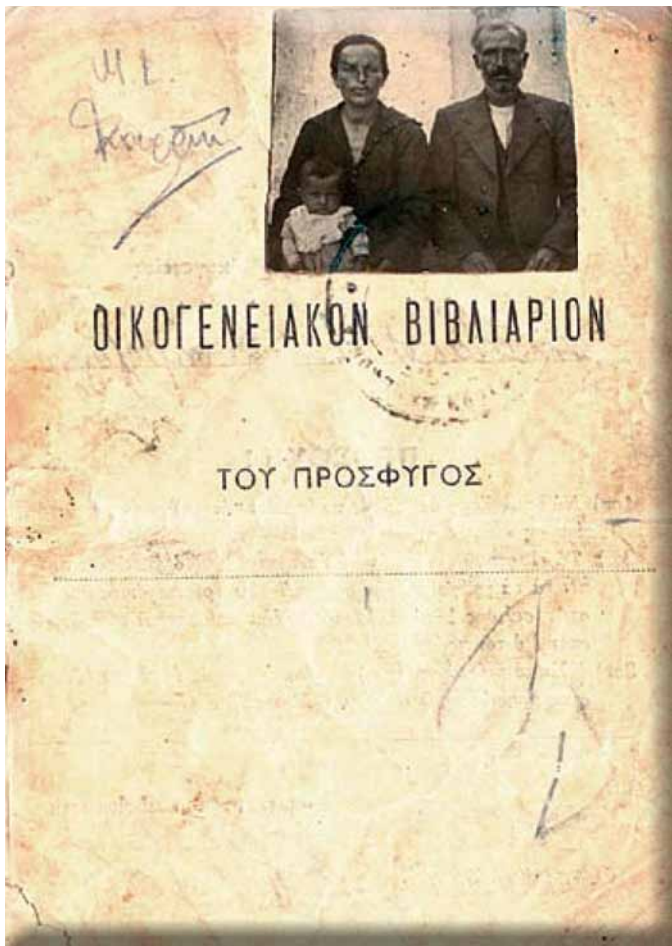
Οικογενειακή φωτογραφία οικογένειας Αναστασίου Κατηρτζόγλου, οικογενειακό αρχείο Παπαϊωάννου Τάκη.

καταρτίσθηκε, οι επικριτές της ανταλλαγής αναγκάστηκαν να επιστρατεύσουν επιχειρήματα προερχόμενα από το πεδίο του φυσικού δικαίου και του ανθρωπισμού. Για παράδειγμα, ο Στυλιανός Σεφεριάδης έγραψε ότι «οι άνθρωποι δεν μπορούν να αγοράζονται σαν βόδια, δεν μπορούν να σκορπίζονται δεξιά αριστερά, δεν μπορούν να θυσιάζονται, ούτε μπορούν να ανταλλάσσονται».⁸⁴ Δεν έλειψαν όμως και οι απόπειρες να αποδειχθεί ότι η Σύμβαση της Λωζάνης υπήρξε και αντίθετη στο θετικό διεθνές δίκαιο. Ο Κυριάκος Τενεκίδης υποστήριξε ότι η ανταλλαγή αποτέλεσε «θλιβερή οπισθοδρόμηση του διεθνούς δικαίου», ενώ σύμφωνα και πάλι με τον Στυλιανό Σεφεριάδη, η ανταλλαγή ήταν αντίθετη στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στο διεθνές δίκαιο των μειονοτήτων, στο Καταστατικό της Κοινωνίας των Εθνών και, κατά συνέπεια, θα έπρεπε να θεωρηθεί άκυρη: «Η απεχθεστέρα των υπογραφεισών ποτέ παρά πεπολιτισμένων Πολιτειών συμβάσεων».⁸⁵

84. Séfériadès, σ. 311, 315: "L'organisation internationale d'aujourd'hui condamne franchement, nettement, toute action contre l'homme, attentatoire à sa liberté, à sa vie, à ses croyances. L'homme ne peut aujourd'hui être du bétail qu'on tue, qu'on vend, qu'on cède ou qu'on échange...". Παρατίθεται και από τον Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών», σ. 151.

85. Σεφεριάδης, σ. 105.

Ж ОΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

IV. Η αποκατάσταση των προσφύγων

1. Η είσοδος του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα

Οι προσφυγικές μετακινήσεις από την Τουρκία προς την Ελλάδα έφεραν όλα τα χαρακτηριστικά των οριακών καταστάσεων, που αποδίδονται στην τρέχουσα πολιτική και διπλωματική ορολογία με τον όρο «ανθρωπιστική κρίση». Έχει παρατηρηθεί ότι οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών προκαλούν πολλαπλές υλικές και άυλες απώλειες στον μετακινούμενο πληθυσμό. Καταρχήν θέτουν σε διακινδύνευση την ίδια τη ζωή των μετακινούμενων προσώπων εξαιτίας των άθλιων συνθηκών υγιεινής κατά τη μετακίνηση, την έλλειψη σωστής διατροφής και την οικονομική ανέχεια. Άλλες αρνητικές συνέπειες συνδέονται με την οικονομική εξαθλίωση λόγω της απώλειας γης ή και εργασίας καθώς και τη διάσπαση των κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών δομών.⁸⁶

Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Ελλάδας, εκτός από τις παραπάνω δοκιμασίες, οι πρόσφυγες έφτασαν σε ένα κράτος με άθλια οικονομική κατάσταση από τις πολυετείς πολεμικές δοκιμασίες. Το βάρος της ανταλλαγής των πληθυσμών υπήρξε από κάθε άποψη ασύμμετρο για τα δύο κράτη, με την Ελλάδα να καλείται να επιλύσει τρομακτικά προβλήματα σε κάθε τομέα: δημογραφία, στέγαση, εγκατάσταση, οικιστική αποκατάσταση και συγκρότηση, πολιτιστική ζωή και κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων.⁸⁷ Επίσης, στην Ελλάδα δεν υπήρξε ουσιαστική προετοιμασία και σχεδιασμός για την υποδοχή και την εγκατάσταση των αλληπάλληλων προσφυγικών κυμάτων.⁸⁸

Η πρώτη υπηρεσία για την αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων υπήρξε η Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψιν και Εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών, που ιδρύθηκε το 1914 στη Θεσσαλονίκη για την περίθαλψη των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁸⁹ Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, πτυχές της προσφυγικής αποκατάστασης κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, το Υπουργείο Γεωργίας, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και η Εθνική Τράπεζα.⁹⁰ Επίσης, τον Νοέμβριο του 1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, ένα Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, στο οποίο ανατέθηκε η κατασκευή αστικών καταλυμάτων.⁹¹

2. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των προσφύγων μετά την ανταλλαγή, η Κοινωνία των Εθνών κατάρτισε το πρώτο πρόγραμμα αρωγής προσφύγων στην ιστορία της.⁹² Επίσης, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 καταρτίστηκε στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών Πρωτόκολλον αφορών εις την αποκατάστασιν των εν Ελλάδι προσφύγων και εις την προς τούτον ίδρυσιν Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.⁹³ Το Πρωτόκολλο προέβλεπε ότι η κυβέρνηση της Ελλάδος αναλάμβανε την υποχρέωση να ιδρύσει την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (στο εξής: Ε.Α.Π.), της οποίας η οργάνωση και η λειτουργία θα διέπονταν από σχετικό Καταστατικό (άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου). Παράλληλα, εγκρίθηκε το

86. Βλ. *The human rights dimensions of population transfer, including the implantation of settlers*, Preliminary report prepared by Mr. A.S. Al-Khsawneh and Mr. R. Hatano, UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Doc.E/CN.4/Sub.2/1993/17 (6 July 1993), παρ. 83επ.

87. Μεταξύ άλλων, R. Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 157επ.

88. Σ. Πελαγίδης, *Η προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνο και η δόξα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1997, σ. 57επ.

89. Κατσάπης, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 19.

90. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 74επ.

91. Βλ. σχετικά Γεωργακοπούλου, σσ. 76-77.

92. Société des Nations, Journal Officiel, Novembre 1922, σσ. 1140επ. και 1195επ., όπως παρατίθεται από τον Kimminich, "The German refugee problem", σ. 680.

93. Ο κυρωτικός νόμος δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 289 (13.10.1923).

✓ ΜΙΚΤΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

49

Αριθ. Πρωτοκόλλου

46669

Ημερομηνία

26/3/32

Τόπος ζημίας

Άρσιν - Βεσπουρου

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ

Συνιστάται εις τόν αιτουῖντα νά μή κάμη δήλωσιν άνακριβή ή ύπερβλικήν διότι τοῦτο θά είνε επιβλαβές διά τά συμφέροντα.

ΔΗΛΩΣΙΣ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΕΩΣ

Ο ύποφαινόμενος παρασκόλω την μικτήν Έπιτροπήν νά προβή εις την έπ' ώθελεία έκκαθάρισιν της κάτωθι καθοριζομένης άκινήτου και κινητής περιουσίας μου συμφώνως προς την 30 Ιανουαρίου 1923 Έλληνο-τουρκικήν σύμβασιν περι άνταλλαγής των πληθυσμών.

1) ΤΑΥΤΟΤΗΣ ΤΟΥ ΑΙΤΟΥΝΤΟΣ

- 1 Όνοματεπώνυμον Αδωνι ελαφάρου ελιούζου
- 2 Τόπος καταγωγής (πόλις ή χωρίον) Άρσιν - Βεσπουρου
Καζάς Κοζάνη
Σαντζάκι Κερασοπού
- 3 Σημερινή κατοικία (όδος, συνοικία, πόλις ή χωρίον, ύποδοιήκησις, νομός.)
Κιργιή Πάτμους
- 4 Έπάγγελμα

Καταστατικό της Ε.Α.Π., το άρθρο 12 του οποίου οριοθέτησε την αποστολή της ως εξής:

«Το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων έσται η διά των εις αυτήν εκχωρημένων γαιών, των εις την διάθεσιν αυτής τιθεμένων χρηματικών ποσών και των ιδίων αυτής εισοδημάτων αποκατάστασις προσφύγων εις έργα παραγωγικά είτε εις την ύπαιθρον χώραν είτε αλλαχού εν Ελλάδι».⁹⁴

Η Ε.Α.Π. ήταν ένα «αυτόνομο γραφείο», αποτελούμενο από έναν αξιωματούχο της Κοινωνίας των Εθνών και δύο μέλη της κυβέρνησης της Ελλάδας, που διορίζονταν με σύμφωνη γνώμη της Κοινωνίας των Εθνών. Πρώτος πρόεδρος της διετέλεσε ο Αμερικανός διπλωμάτης Henry Morgenthau.⁹⁵ Η Ε.Α.Π. υποκατέστησε ως προς τις αρμοδιότητες για τον εποικισμό και την αποκατάσταση τα Υπουργεία Γεωργίας και Πρόνοιας.⁹⁶ Η πρώτη επίσημη συνάντηση των μελών της πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1923 και τα μέλη της μετέβησαν στη Θεσσαλονίκη για να εκτιμήσουν το εποικιστικό έργο της κυβέρνησης. Οι οικονομικές εργασίες της άρχισαν την 1^η Ιανουαρίου 1924 και λειτούργησε μέχρι την 24^η Ιανουαρίου 1930, οπότε υπογράφηκε η Σύμβαση μεταξύ της Κυβέρνησης της Ελλάδας και της Ε.Α.Π. για την εκκαθάριση της περιουσίας της Ε.Α.Π. μέχρι την 30^η Δεκεμβρίου του 1930. Στη συνέχεια, καταρτίστηκε συμβολαιογραφική πράξη μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας της Ε.Α.Π. στην κυβέρνηση της Ελλάδας.⁹⁷

Για την αντιμετώπιση των τεράστιων οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών προβλημάτων, τον Φεβρουάριο του 1923 η Ελλάδα απευθύνθηκε στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών. Το 1924 και το 1928 έλαβε δύο εξωτερικά δάνεια, το «προσφυγικό» και το «σταθεροποιητικό». Η ίδρυση της Ε.Α.Π. αποτέλεσε την εγγύηση που απαίτησε η Κοινωνία των Εθνών για να χορηγήσει αυτά τα δάνεια στην Ελλάδα.⁹⁸ Ο προϋπολογισμός της Ε.Α.Π. έφτασε τα 12,5 εκατομμύρια λίρες, ενώ η κυβέρνηση της Ελλάδας της εκχώρησε με τίτλους πλήρους κυριότητας 5.000.000 στρέμματα. Επισημαίνεται ότι οι αρμοδιότητες της Ε.Α.Π. δεν περιελάμβαναν τις κοινωνικές ανάγκες των προσφύγων όσον αφορά την τροφή, την ένδυση και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.⁹⁹ Για τον λόγο αυτό, ένας αριθμός φιλανθρωπικών διεθνών οργανισμών δραστηριοποιήθηκε προκειμένου να παράσχει αρωγή στους πρόσφυγες, ανάμεσα στους οποίους ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η American Near East Relief κ.ά.¹⁰⁰

3. Μέτρα αποκατάστασης

Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που συνδέονταν με την άφιξη και την αποκατάσταση των προσφύγων προκάλεσε έντονη πολυνομία. Ενώ ο μέσος όρος της νομοθετικής παραγωγής στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1913-1922 ανερχόταν σε 320 νομοθετήματα τον χρόνο, μόνο το 1926 θεσπίστηκαν 130 νόμοι και 525 νομοθετικά διατάγματα.¹⁰¹ Το γραφειοκρατικό σύστημα κλήθηκε να καταγράψει τους πρόσφυγες και να ανταποκριθεί στη νέα πληθυσμιακή και κοινωνική πραγματικότητα. Όπως έχει γραφεί,

94. Παρατίθεται στο Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο*, σ. 79 και για τις τροποποιήσεις στο Καταστατικό της Ε.Α.Π., σ. 129επ.

95. Γεωργακοπούλου, σ. 78, σημ. 16.

96. Για μία συνολική εικόνα της οργάνωσης και της δράσης της Ε.Α.Π., βλ. Πελαγίδης, σσ. 71επ., 82επ., όπου και παρατίθενται στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία από το 1925 μέχρι το 1929, η Ε.Α.Π. απασχολούσε περίπου 2.000 υπαλλήλους.

97. Πελαγίδης, ό.π., σ. 71, σημ. 4.

98. Γεωργακοπούλου, σ. 78.

99. Πελαγίδης, ό.π., σ. 91.

100. Hirschon, "Unmixing peoples' in the Aegean region", *Crossing the Aegean*, σσ. 5-6.

101. Γεωργακοπούλου, σ. 81, σημ. 31. Μόνο όσον αφορά την κοινωνική κατοικία, ανάμεσα στα θεμελιώδη νομοθετήματα συμπεριλαμβάνεται το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών» (12.5.1923), το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών» (17.7.1923), ο Νόμος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων» (14.4.1927) κ.ά. Η ανάλυση αυτής της δαιδαλώδους νομοθεσίας προϋποθέτει μια ξεχωριστή μελέτη. Βλ. χρήσιμα στοιχεία και τις εύστοχες επισημάνσεις της Γεωργακοπούλου, σ. 80επ. και τη βιβλιογραφία που παραθέτει.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
CENTRAL ASSOCIATION OF PONTIAC MACEDONIA

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
„Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΠΟΝΤΟΣ“

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ

LETTER BY THE BOARD AND THE EXECUTIVE

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Αἰξῶν Ἀριθ.

11021

Ὁ Κεντρικὸς Σύνδεσμος Ποντίων Μακεδονίας «Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΠΟΝΤΟΣ» πιστοποιεῖ ὅτι ὁ *Γεώργιος Πρωτοπαύλου* τοῦ *Νεοφυ* καὶ τῆς *Μαρίας* ἐπάγγελμα *γεωργία* ἐτῶν *δουήντα πέντε (55)* καὶ καταγόμενος ἐκ τοῦ Νομοῦ *Τραπεζα* τῆς Διοικήσεως *Κερατῆ* ἀφίχθη τὸ *10* ἐν Ἑλλάδι τὸ *9* Ἀπριλίου 1923 μετὰ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του ἄρ. *Νικήτορα 35 εἰς* *Ασπίδα 10 εἰς Νεοφυ 1 εἰς* ὑπεκρίθητος *Νοτα* καὶ ἐγκατεστάθη προσωρινῶς ἐν *Γεωργίου* τῆς ὑποδιοικήσεως *Νεοφυ* ὑπηρετήσαν εἰς τὸν *Τραπεζα* στρατὸν ἐπὶ *Μακεδονία*

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῆς *10* 1923

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ

Ο ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

«οργανώθηκαν ειδικά βιβλία για την καταγραφή των προσφύγων, ξεχωριστά αποσπάσματα εκλογικών καταλόγων, κατάλογοι βοηθημάτων και συσσιτίων. Καταστρώθηκαν κατάλογοι προσφύγων που συγκροτούνταν με ανοιχτές διαδικασίες και συνήθως δημοσιοποιούνταν σε συγκεντρώσεις όλων των ενδιαφερομένων ή αναρτώνταν σε σημεία αναφοράς (στέκια) στα χωριά ή τους συνοικισμούς».¹⁰²

Η μέθοδος της αποκατάστασης βασίστηκε στη διάκριση ανάμεσα σε «αστούς» και σε «αγρότες» ανταλλαχθέντες. Ως προς τους «αστούς», προβλέφθηκε η κατασκευή σπιτιών σε επιλεγμένες περιοχές στην περιφέρεια μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Καβάλα), ενώ για τους «αγρότες» προβλέφθηκε η κατανομή απαλλοτριωμένων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών ή η κατασκευή νέων οικιών.¹⁰³

Η αγροτική αποκατάσταση βασίστηκε στο Νομοθετικό Διάταγμα της 6^{ης} Ιουλίου 1923, σύμφωνα με το οποίο για τη δημιουργία συνοικισμού απαιτείτο η ύπαρξη 10 τουλάχιστον προσφυγικών οικογενειών, οι αρχηγοί των οποίων θα έπρεπε να εκλέξουν μια επιτροπή, που θα τους αντιπροσώπευε στις σχέσεις τους με την Ε.Α.Π. και τις υπηρεσίες του κράτους.¹⁰⁴ Μέχρι το 1926, 600.000 «αγρότες» και 73.000 «αστοί» είχαν θεωρηθεί μόνιμα εγκατεστημένοι και οικονομικά αυτοσυντήρητοι, γεγονός που δείχνει την εντυπωσιακή ταχύτητα με την οποία υλοποιήθηκε το πρόγραμμα αποκατάστασης.¹⁰⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από τον Μάιο του 1924, τα ξένα μέλη της Ε.Α.Π. είχαν εντυπωσιαστεί από το «αξιοθαύμαστο πνεύμα αυτοπεποίθησης και αυτοβοήθειας που έδειξε ο προσφυγικός κόσμος, τότε χτίζοντας και επιδιορθώνοντας σπίτια και πότε ανοίγοντας σχέσεις με ντόπιους επιχειρηματίες. Και η ενεργητικότητά τους αυτή δεν ανέβασε μόνο το δικό τους επίπεδο ζωής. Συνέβαλε και στην πρόοδο της αστικής και αγροτικής ζωής όλης της χώρας».¹⁰⁶

Η αστική αποκατάσταση προχώρησε με βραδύτερο ρυθμό, καθώς ακόμη και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο 50.000 «αστικές» προσφυγικές οικογένειες εξακολουθούσαν να παραμένουν άστεγες.¹⁰⁷

Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία της αποκατάστασης «ήταν γραφειοκρατικά οδυνηρή και περίπλοκη» και «είχε να κάνει με ένα μικρό μόνο μέρος της εκτιμημένης χαμένης περιουσίας των προσφύγων, το οποίο υπολογίστηκε στο 25% με 5% αντιστρόφως ανάλογο προς τη συνολική τους αξία».¹⁰⁸

V. Η ολοκλήρωση της ανταλλαγής των πληθυσμών

Μετά την ανταλλαγή, η Ελλάδα και η Τουρκία καθόρισαν τις κατευθυντήριες βάσεις, πάνω στις οποίες επιχειρήθηκε να κλείσουν τα κάθε είδους περίπλοκα προβλήματα που αναφύονταν κατά την εφαρμογή της Σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών, τόσο ως προς το καθεστώς των προσώπων όσο και ως προς την τύχη των περιουσιών τους.¹⁰⁹

Οι διπλωματικές εξελίξεις στο επίπεδο των διμερών σχέσεων οδήγησαν στο κλείσιμο των εκκρεμοτήτων του προσφυγικού ζητήματος. Την 10^η Ιουνίου 1930 υπογράφηκε στην Αγκυρα η Σύμβασις περί οριστικής εκκαθάρισεως των ζητημάτων των προκυπτόντων εκ της εφαρμογής της Συνθήκης Λωζάνης και της Συμφωνίας των Αθηνών εν σχέσει προς την ανταλλαγή των πληθυσμών.¹¹⁰ Η εκτενής αυτή σύμβαση εκκαθάρισε τις περιουσιακές εκκρεμότητες της ανταλλαγής και αποτελείτο από 34 άρθρα, κατανεμημένα ως εξής:

102. Μ. Βαράλας, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», *Πέρα από την καταστροφή*, σ. 151, σημ. 11.

103. Έ. Βουτυρά, «Η 'επιτυχής' αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 241επ.

104. Κατσάπης, σ. 28.

105. Βουτυρά, σσ. 240, 242.

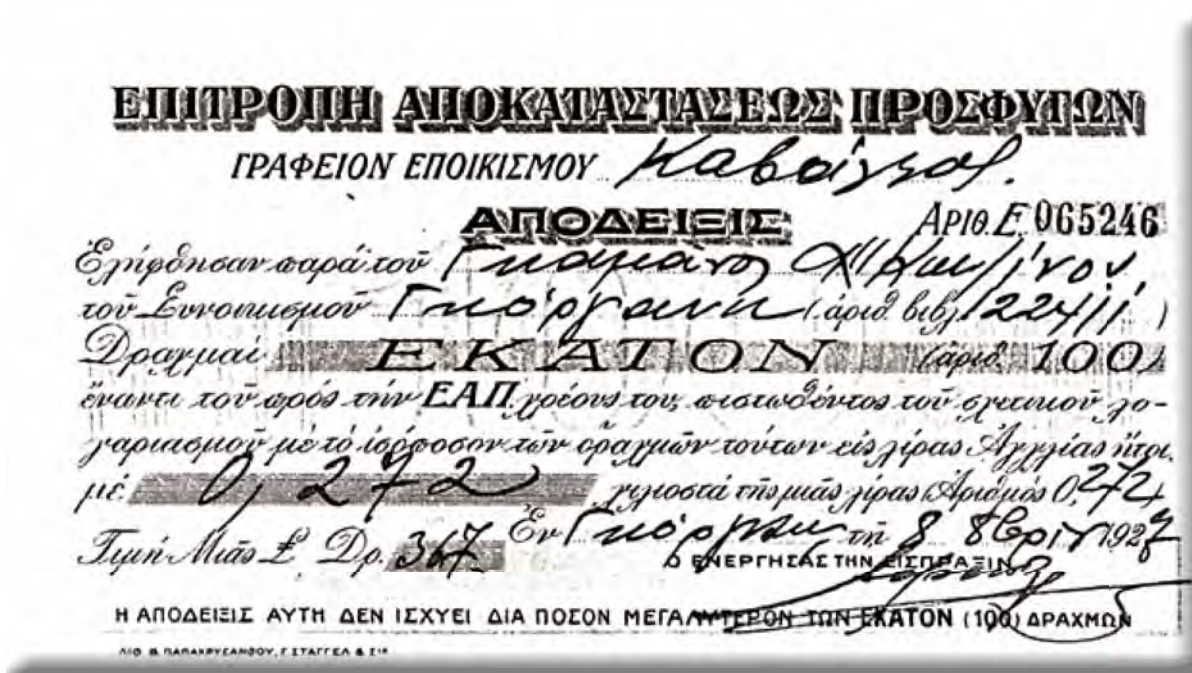
106. Πελαγίδης, σ. 133.

107. Βουτυρά, σ. 243.

108. Βουτυρά, σσ. 243-244.

109. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Ν. 3372 Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμφωνίας και των συναφών αυτή πράξεων περί τρόπου εφαρμογής διατάξεων τινών της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης και της προσηρητημένης τη Συνθήκη ταύτη υπ' αριθ. 9 δηλώσεως (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 55 (4.4.1927) και τον τροποποιητικό Ν. 3389 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 113 (9.6.1927)).

110. Κυρώθηκε με τον Ν. 4793 (8 Ιουλίου 1930) (Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τόμ. Α', Α.Φ. 226 (3.7.1930)).

Κεφάλαιον Ι – Περιουσίαι των ανταλλαξίμων (άρθρα 1-4).

Κεφάλαιον ΙΙ – Περιουσίαι των δικαιούχων της ΙΧ δηλώσεως (άρθρα 5-6).

Κεφάλαιον ΙΙΙ – Περιουσίαι των Τούρκων υπηκόων (άρθρο 7).

Κεφάλαιον ΙV – Περιουσίαι των Ελλήνων υπηκόων (άρθρα 8-9).

Κεφάλαιον V – Περιουσίαι των εγκατεστημένων της Κωνσταντινουπόλεως (άρθρα 10-13).

Κεφάλαιον VI – Περιουσίαι των εγκατεστημένων Μουσουλμάνων της Δ. Θράκης (άρθρα 14-17).

Κεφάλαιον VII – Εισοδήματα ή ισότιμα αυτών. Αποζημιώσεις (άρθρα 18-19).

Κεφάλαιον VIII – Καταβολή χρηματικών ποσών και αποζημιώσεων (άρθρα 20-21).

Κεφάλαιον IX – Ειδικά Διατάξεις (άρθρα 22-26).

Κεφάλαιον X – Γενικά Διατάξεις (άρθρα 27-30).

Κεφάλαιον XI – Διαιτητικοί όροι (άρθρα 31-32).

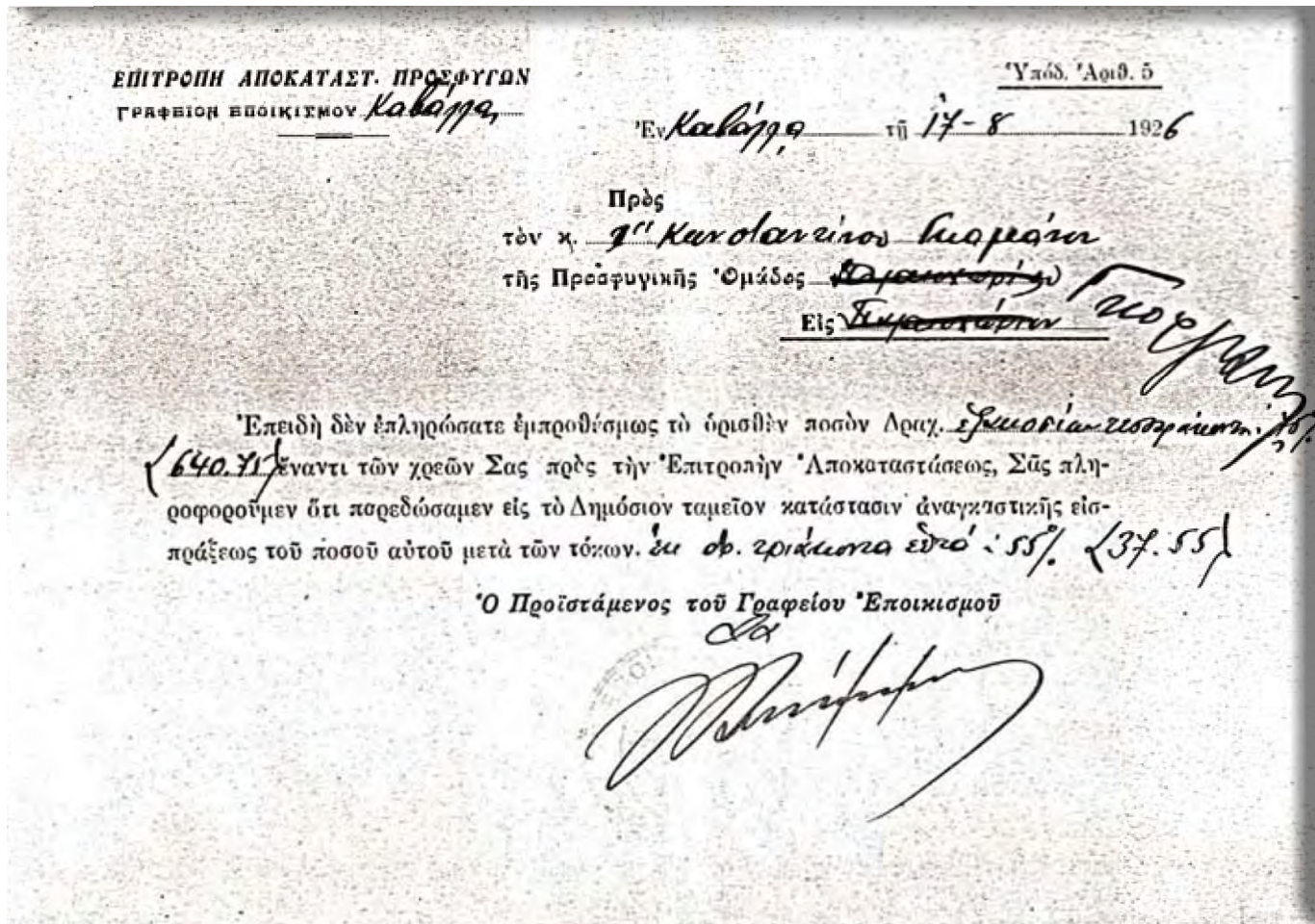
Κεφάλαιον XII – Τελικά διατάξεις (άρθρα 33-34).

Όπως προβλέφθηκε στο προοίμιο, η «Ελλάς, αφ' ενός, και η Τουρκία, αφ' ετέρου, εξ ίσου διαπνεόμεναι υπό της επιθυμίας όπως εκκαθαρίσωσιν οριστικώς τα ζητήματα τα γεννηθέντα εκ της εφαρμογής των Συμβάσεων, Δηλώσεων, Συμφωνιών και άλλων Πράξεων, ως και των παραρτημάτων αυτών, των αναφερομένων εις την ανταλλαγήν των Ελληνο-Τουρκικών πληθυσμών, την προβλεπομένην υπό της Συνθήκης της Λωζάνης...» (εδ. α'). Το βασικό χαρακτηριστικό της σύμβασης είναι ότι η εναπομείνασα κινητή και ακίνητη ιδιοκτησία περιέρχεται στην κυβέρνηση του κράτους, όπου βρίσκεται. Σύμφωνα με το άρθρο 1,

«Η κινητή και ακίνητος περιουσία, η εγκαταλειφθείσα εν Ελλάδι υπό των ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων, περιέρχεται κατά πλήρη κυριότητα εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν».

Αντιστοίχως, στην Τουρκική Κυβέρνηση περιήλθε η κινητή και η ακίνητη περιουσία που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία από τους ανταλλάξιμους Έλληνες (άρθρο 2). Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 3,

«Πάσαι αι υπό των δύο Κυβερνήσεων διατυπωθείσαι ενστάσεις επί των οιασδήποτε φύσεως καταθέσεων των σήμερον παρά Τραπεζαίς υπαρχουσών θέλουσιν αρθή εντός δεκαπενθημέρου από της υπογραφής της παρούσης Συμβάσεως, αι δε καταθέσεις αύται θέλουσιν αποδοθή εις τους δικαιούχους, της Μικτής Επιτροπής δυναμένης ενδεχομένως να προσφέρη επί τω σκοπώ τούτω τας φιλικάς αυτής υπηρεσίας εις τους ενδιαφερομένους».

Ἡ σύμβαση προέβλεψε ὅτι δεν θα θίξει το δικαίωμα κυριότητας των Ἑλλήνων υπηκόων σε ἀκίνητα της περιφέρειας της Κωνσταντινούπολης (ἄρθρο 9, παρ. 1) καθώς και ὅτι ἡ Τουρκία αναγνωρίζει την ιδιότητα του «εγκατεστημένου» σε ὅλους τους Ἕλληνες Ὀρθοδόξους Τούρκους υπηκόους «οιαδήποτε και αν ἡ ἡμερομηνία της ἀφίξεως αὐτῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν και οἰοσδήποτε ο τόπος της γεννήσεως αὐτῶν» (ἄρθρο 10, παρ. 1). Ἡ Ελλάδα αναγνώρισε την ιδιότητα του «εγκατεστημένου» σε ὅλους τους μουσουλμάνους Ἕλληνες υπηκόους της περιφέρειας της Δυτικῆς Θράκης, ανεξάρτητα ἀπὸ την ἡμερομηνία της ἀφίξεώς τους στη Δυτικὴ Θράκη και του τόπου της γέννησής τους (ἄρθρο 14, παρ. 1).

Επίμετρο

Σύμφωνα με τη διεθνή πρακτικὴ και τη δεσπόζουσα θεωρητικὴ ἀντίληψη, μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το διεθνὲς δίκαιο αποτελοῦσε ἓνα νομικὸ σύστημα, το οποίο ρύθμιζε σχέσεις ἀνάμεσα σε «κυρίαρχα» κράτη – κράτη, τα οποία ἦταν οἱ ἀμεσοὶ ἀποδέκτες των νομικῶν ρυθμίσεων που τα ἴδια θέσπιζαν στις διεθνείς σχέσεις. Ἡ διεθνὴς δικαιοσύνη πραγματικὴτητα δεν ἐπιφύλασσε ἀκόμη στο άτομο τη θέση του «υποκειμένου» του δικαίου, δηλαδή ἀμεσου ἀποδέκτη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Το άτομο ἐν γένει κατατασσόταν στα «αντικείμενα» ρύθμισης του διεθνούς δικαίου.¹¹¹ Ἡ σχέση του ατόμου με την κρατικὴ ἐξουσία ἐνέπιπτε στην «εσωτερικὴ δικαιοδοσία» του κράτους, δηλαδή ἓναν τομέα κρατικῆς ἀρμοδιότητας

111. Th. Buergethal, *International law and the Holocaust*, Joseph and Rebecca Meyerhoff Annual Lecture (28 October 2004), United States Holocaust Memorial Museum, 2004, σ. 3.

ανεπίδεκτο εξωτερικής επέμβασης από τρίτα κράτη ή διεθνείς οργανισμούς και απροσπέλαστο για το διεθνές δίκαιο.¹¹² Κατά συνέπεια, το νομικό καθεστώς του πολίτη ήταν άμεσα και απόλυτα εξαρτημένο από το δίκαιο που ίσχυε σε δεδομένο κράτος, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα νόμιμης παρέμβασης, ούτε καν κριτικής, από την πλευρά τρίτων κρατών ή διεθνών οργανισμών.

Η διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τη σημερινή έννοια της ισχύος διεθνών συμβάσεων που εισάγουν προστατευτικούς κανόνες και διεθνείς μηχανισμούς προσφυγής για τα άτομα, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη.¹¹³ Στα χρόνια της Κοινωνίας των Εθνών συμφωνήθηκαν ορισμένοι κανόνες για την προστασία των μειονοτήτων. Ωστόσο, οι κανόνες εκείνοι αφορούσαν συγκεκριμένες μόνο μειονότητες, δηλαδή δεν εισήγαγαν ένα γενικό νομικό καθεστώς. Εξίσου προβληματική υπήρξε και η διεθνής προστασία των προσφύγων. Η περιπτωσιολογική φύση και η περιορισμένη εμβέλεια των κανόνων, σε συνδυασμό με τη βαθμιαία κατάργηση του διεθνούς νομικού συστήματος, δεν επέτρεψαν την αποτελεσματική προστασία των μειονοτήτων και των προσφύγων κατά τον Μεσοπόλεμο.¹¹⁴

Ειδικότερα, η ανταλλαγή πληθυσμών έδειξε το οιονεί εμπράγματο καθεστώς του ατόμου-υπηκόου στη σχέση του με την κρατική εξουσία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η βούληση των ανταλλάξιμων «αντικειμένων» υπήρξε εν τέλει αδιάφορη ως προς τη λύση που δόθηκε.¹¹⁵ Σε πολιτικό επίπεδο, η λύση της ανταλλαγής εξυπηρέτησε την ιδέα του «καθαρού εθνικού κράτους».¹¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Υπάτος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες, Δρ. Fridtjof Nansen, δήλωσε την 1^η Δεκεμβρίου 1922 στη Λωζάνη ότι «η μη ανάμιξη πληθυσμών [...] θα διασφαλίσει την ειρήνευση στην Εγγύς Ανατολή».¹¹⁷

Στο επίπεδο των διμερών σχέσεων, μετά την ανταλλαγή η ελληνική εξωτερική πολιτική προσανατολίσθηκε στην προάσπιση των κανόνων που προέβλεψαν οι συνθήκες ειρήνης, ενώ απομακρύνθηκε οριστικά από αλτρωτικές παρορμήσεις: «Από τη στιγμή [...] που οι επίδικες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν εκκενωθεί από τους Ελληνορθόδοξους κατοίκους τους, δεν ήταν ήδη εφικτό, αλλ' ούτε και, σε κάθε περίπτωση, δικαιολογημένο, να αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης».¹¹⁸

Αν και η υποχρεωτική ανταλλαγή δε σηματοδοτούσε επαναπατρισμό για κανέναν από τους ανταλλαχθέντες πληθυσμούς, εν τούτοις για την ελληνική πλευρά σηματοδότησε το τέλος της ελληνικής παρουσίας στην Ανατολία, η οποία αναγόταν στην αρχαιότητα. Πριν από την ανταλλαγή, το ελληνικό στοιχείο δέσποζε στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και είχε σημαντική παρουσία στη Μαύρη Θάλασσα.¹¹⁹ Η ανταλλαγή είχε εν τέλει αρνητικό αντίκτυπο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τα χρόνια που ακολούθησαν και λόγω της απώλειας της επαφής μεταξύ των δύο λαών: «Χάνεται η οικειότητα, που συνοδεύεται από τη δυνατότητα αλληλοκατανόησης και σεβασμού, στοιχεία που συχνά αντικαθίστανται από την καχυποψία, την εχθρότητα και την ανικανότητα συνεργασίας».¹²⁰

112. Κ. Κούφα, *Η λειτουργία του φαινομένου των πράξεων κυβερνήσεως στις διεθνείς σχέσεις*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλας, 1983, σ. 142 επ., η ίδια, *Η λειτουργία του φαινομένου των πράξεων κυβερνήσεως στις διεθνείς σχέσεις*, τόμ. ΙΙα, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλας, 1985, σ. 11 επ.

113. Περγάκης, σ. 29 επ.

114. Ειδικά για τις μειονότητες, F. Capotorti, *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*, New York: United Nations, 1991, σ. 26.

115. Πρβλ. Κ. Τσιτσελίκης, «Εισαγωγή του επιμελητή», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, σ. 16.

116. Τσιτσελίκης, ό.π.

117. Βλ. Aktar, σ. 138.

118. Κ. Σβολόπουλος, «Η έξοδος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ως σταθμός στην ιστορία του Ελληνισμού», *Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος*, σ. 183.

119. Μεταξύ άλλων, Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», ό.π.

120. Hirschon, «Τα αποτελέσματα της ανταλλαγής», σ. 178.

Χαρακτηριστική προσφυγική κατοικία.

Αναμνηστική φωτογραφία της νέας ζωής στην προσφυγική Ελλάδα με απόντα τον αρχηγό της οικογένειας που δολοφονήθηκε στον Πόντο από τους Νεότουρκους.